

□

- પ્રત્યક્ષીય** ■ સામયિકનું 'આયુષ્ય છે ત્યાં લગી છે જ યુદ્ધ' ૩
- સમીક્ષા** ■ ગતિ (વાર્તા : પૂજા તત્સત) ઉર્વી તેવાર ૫
રખડુનો કાગળ (નિબંધ : મહેન્દ્રસિંહ પરમાર) ઉત્પલ પટેલ ૮
દે દામોદર, દાળમાં...! (હાસ્ય : કિશોર વ્યાસ) ગુણવંત વ્યાસ ૧૨
પ્રેમાનંદનું ભાષાકર્મ (વિવેચન : ચંદ્રકાન્ત શેઠ) નરોત્તમ પલાણ ૧૪
સાહિત્યિક પત્રકારત્વ : પ્રવાહો અને પ્રયોગો (સંશોધન : વિનાયક જાદવ) કિશોર વ્યાસ ૧૭
મેક્સમૂલરનાં ભાષણો (પૂર્વ-ગ્રંથ સમીક્ષા : ચિંતન :અનુ. બેહરામજી મલબારી) દીપક મહેતા ૧૯
જાહેર વહીવટ (અનુભવવિમર્શ : ડુંકેશ ઓઝા) હર્ષદ ત્રિવેદી ૨૩
- અવલોકન** ■ નાટ્યાવલિ (નાટકો : ચિનુ મોદી),
શિવભૂમિનો સાદ (પ્રવાસ : પ્રજ્ઞા પટેલ),
વિવેચનલેખસૂચિ : વાર્તા, નવલકથા (સૂચિ : હિતેશ જાની),
ફાર્બસ ત્રૈમાસિક (સામયિકવિશેષ : સંપા. સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર) – રમણ સોની ૨૫
- વરેણ્ય** ■ પીડાની ટપાલ (કવિતા : નીલેશ કાથડ) ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા ૨૮
- ગ્રંથગોષ્ઠિ** ■ જંગલ ઓફ સ્ટોન; ધ હોમિંગ ઇન્સ્ટીક્ટ; વ્હોટ ઇઝ યોર ડેન્જરસ આઈડિયા?
– જયંત મેઘાણી ૩૨
- પ્રતિભાવ** ■ પ્રત્યક્ષ-૯૯ની સમીક્ષા – પારુલ કંદર્પ દેસાઈ ૩૯
- પત્રચર્યા** ■ હેમંત ધોરડા, કાન્તિ પટેલ ૩૬
- પરિચયમિતાક્ષરી** ■ પ્રાપ્ત પુસ્તકોની પરિચયનોંધ ૪૧
- વાર્ષિક સૂચિ** પ્રત્યક્ષ વર્ષ ૨૫ની સૂચિ – સંપાદક ૪૨
- આ અંકના લેખકો** ■ લેખક-પરિચય ૨૪

□

આવરણ : આકાશ સોની

આ અંકની પ્રકાશનતારીખ ૩૧ ડિસેમ્બર ૨૦૧૬

PRATYAKSHA

Periodical Registration No. RNI New Delhi, 54887/98

ISSN 2278-9081

પ્રકાશક અને મુદ્રક : શારદા સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ,

વડોદરા ૩૯૦૦૦૭ ફોન : 0265-2357187

મુદ્રણ-અંકન : મહેશ ચાવડા, દિયા અક્ષરાંકન, વાસણા(બો.), તા. બોરસદ, મો. ૯૯૦૯૧૦૦૧૨૭

મુદ્રણસ્થાન : મધુ પ્રિન્ટરી, કારેલીબાગ, ગુજરાત સમાચાર સામે, વડોદરા ૧૮ ફોન : 0265-2461244

સભ્યપદ વાર્ષિક રૂ. ૩૫૦. વિદેશમાં ડોલર ૩૦, પાઉંડ ૨૦. શુભેચ્છક રૂ. ૩૦૦૦

સભ્યપદની રકમ હાથોહાથ, મનીઓર્ડર, ડી.ડી કે મલ્ટીસિટી ચેકથી મોકલી શકાશે. ચેક/ડ્રાફ્ટ 'શારદા સોની પ્રકાશક પ્રત્યક્ષ' એ નામે લખવા વિનંતી; માત્ર પ્રત્યક્ષ ન લખવું. મનીઓર્ડર મોકલનારે સંદેશાની જગાએ પૂરું નામ-સરનામું અવશ્ય લખવું. એ સિવાય રકમ ગેરવલ્લે કે અન્ય નામે જવા સંભવ છે.

સભ્યપદની રકમ મોકલવાનું સરનામું : શારદા સોની/ રમણ સોની ૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૭

●

પ્રત્યક્ષ વર્ષમાં ચાર વાર : માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતે – પ્રગટ થાય છે.

અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ ૧૫ દિવસની અંદર કરવી. અંક સિલકમાં હશે તો જરૂર મોકલાશે.

●

સંપાદકીય સંપર્ક :

રમણ સોની, સંપાદક, પ્રત્યક્ષ :

૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૭

ફોન : 0265-2357187, 09228215275

email : ramansoni46@gmail.com

પ્રત્યક્ષમાં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના લેખકોના અભિપ્રાયો સાથે સંપાદક/પ્રકાશકની સંમતિ-અસંમતિ અપ્રસ્તુત છે.

પ્રત્યક્ષીય

સામયિકનું 'આયુષ્ય છે ત્યાં લગી છે જ ચુન્ન'

એકાદ વર્ષથી કેટલાક મિત્રો પૂછતા હતા કે વાહ, હવે તો ૧૦૦મો અંક આવશે. શું વિશેષ કરવાના? હું કહેતો, કંઈ નહીં - દર વખતે થાય છે એવો અંક, મને ૧૦૦-૨૦૦ એવા સ્તંભરોપણ આંકડામાં વિશેષ રસ નથી. પ્રત્યક્ષમાં વિશેષ કરવું જ હોય તો, વચ્ચે કે એ પછી ક્યાંક થઈ જ શકે, એ માટે ૧૦૦ની ધજા જરૂરી નથી - હેમ મ્હારું નમ્રપણે માનવું છે.

અને ૧૦૦ની મગરૂરી શી, જ્યારે આપણે ત્યાં ૪૦૦-૫૦૦ અંકો કરનાર સામયિકો પણ છે (અને હતાં), ને વળી 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માસિક તો, અંકોની વાત જવા દો, એક સો ને બાસઠ વરસથી ચાલે છે. જેને રસ હોય તે ગુણાકાર કરી જુએ...

પ્રત્યક્ષનું આવું કોઈ ગુરુતર લક્ષ્ય નથી. એવી હામ પણ નથી ને, મૂળે તો, એવી ઈચ્છા પણ નથી.

સામયિક શું કરે છે ને એણે શું કર્યું એ જ મહત્ત્વનું ગણાતું હોય છે. અલ્પજીવી ઉત્તમ જ હોય ને ચિરંજીવી અનુત્તમ જ હોય એમ પણ નથી. કોની ક્યારે કેવી શાખ બંધાય છે કે બદલાય છે એ જ જોવાતું હોય છે.

○

આ નિમિત્તે આપણાં સામયિકો વિશે બે વ્યાપક વાતો કરવી છે.

પુસ્તક થાય ત્યારે એનો લેખક (ને કેટલીક ભાષાઓમાં પ્રકાશક અને કોપીએડિટર પણ) ધ્યાન રાખે છે કે પુસ્તક ભૂલો વગરનું અને સુઘડ છપાય. ભૂલો રહી ગયાનું માલૂમ પડ્યું હોય તો 'શુદ્ધિપત્રક' મુકાય. જોકે આપણા એક મોટા લેખકના પુસ્તકમાં એક એવી નોંધ મૂકવામાં આવેલી કે, ભૂલો એટલી બધી રહી ગઈ છે કે શુદ્ધિપત્રક મૂકવાનો કોઈ અર્થ નથી. (નિખાલસતા અને ધૃષ્ટતાનો સંગમ!). કેટલાક લેખકો તો, પુસ્તકની શોભા થોડીક ઓછી થાય તો પણ શુદ્ધિપત્રક મુકાવે - પુસ્તક સુંદર હોવું જ જોઈએ પણ ઉપયોગીતાના ભોગે નહીં જ, એવું એ માને.

સામે છેડે, છાપાં મુદ્રણદોષ માટે કુખ્યાત. વર્ષો પહેલાં, એક સામયિકમાં 'છાપાંના છબરડા' નામે એક કાયમી સ્તંભ આવતો હતો અને નિર્દોષ મનોરંજન પૂરું પાડતો હતો.

પણ સામયિકો? એમાં નથી હોતી શુદ્ધિપત્રકની 'સગવડ' કે એને ન પાલવે છાપાંનો મુદ્રણદોષ-વૈભવ. સામયિકોના સંપાદકો ઘણી કાળજી રાખે, પહેલાં સામગ્રીવાચનની ને પછી પ્રૂફવાચનની કારમી મજૂરી કરે તો ય ક્યાંક મુદ્રણદોષ ઊપસી આવે! ઉમાશંકર જોશી એકવાર કહેતા હતા કે આ તો મુદ્રા-રાક્ષસ છે એ તમને શિક્ષત આપવા તત્પર જ હોય, પણ તમારે મચક નહીં જ આપવાની. ને પરિણામે ક્યાંક પેલાનો ઘસરકો આવી જાય તો બહુ દુખી થવું નહીં ને બીજી વાર વધુ ચેતીને ચાલવું. એમને મેં 'સંસ્કૃતિ'નાં બબ્બેવાર પ્રૂફ જોતા જોયા છે.

પરંતુ કેટલાંક સામયિકોએ હવે છાપાં પાસેથી પેલો 'છબરડા' શબ્દ છીનવી લીધો છે જાણે! (હા, હવે છાપાંની કટારો ઓછી ભૂલોવાળી હોય છે.) જોડણીની, અનુસ્વારોની તો અપરંપાર ભૂલો; વાક્યો મચકોડાયેલાં; અરે, અરધે વાક્યે જતાં સામગ્રી બીજી લીટીમાં જતી રહે - એવો અનપેક્ષિત ખાડો આવી

જાય; ચિત્રો-રેખાંકનો ઝાંખાં, ઘબ્બા જેવાં થઈ જાય. મુદ્રણસજ્જા? એ વળી કઈ બલાનું નામ! મેળામાં ફરતાં હોઈએ એમ આપણે સામયિકમાં, મુદ્રણની ધક્કામુક્કી વચ્ચે આંખો સાચવીને ફેરવવી પડે. મુદ્રણ-અંકન કરનાર કંપોઝીટર, સંપાદક અને મુદ્રક એક થઈ ગયા હોય - વાચકે એમનું કંઈ જ બગાડ્યું ન હોય તો પણ...

લેખકો ભાષા-ભૂલો કરે છે, ઘણાં લખાણો દુર્વાચ્ય હોય છે, ખરું. પરંતુ તમે સંપાદક થયા તો સફાઈ-કામદારની ફરજ પણ બજાવવી પડે. સમયનો ખૂબ વ્યય થાય છે, ત્રાસ પડે છે, સામયિક બંધ કરવાના વિચાર અંકે અંકે આવે છે, પણ સામયિક ચલાવવું હોય તો વાચક માટે બધું જ કરવું પડે. માત્ર ‘હલાવવું’ જ હોય તો - બહેતર છે કે બંધ કરી દેવું. (સંપાદકનું ને વાચકનું બંનેનું કલ્યાણ એમાં જ છે.)

વાત એ છે કે, સામયિકમાં વાચનસામગ્રી ઉત્તમ હોય ત્યારેય એ સુ-દર્શન પણ હોવું જોઈએ. વાચક અંદર પ્રવેશ કરવા ઇચ્છે એવો સુઘડ, સુંદર માર્ગ હશે તો જ એ ઉત્તમમધ્યમ સુધી જઈ શકશેને?

વાચનસામગ્રી. એનાં ફાંફાં છે આજકાલ. ફરી ઉમાશંકર યાદ આવે છે. એમણે, છેક ત્યારે કહેલું જ્યારે ઉત્તમ સામગ્રીનું પ્રમાણ આજ જેટલું ઓછું ન હતું, કે ‘કેમ આટલાં બધાં સામયિકો છે એ પ્રશ્ન નથી પણ કેમ આટલાં બધાં સામયિકોમાં થઈને પણ થોડાંક ઉત્તમ લખાણો મળતાં નથી?’ ગુજરાતીમાં કવિતા બહુ લખાય છે (‘પુષ્કળ કવિતા માત્ર...’) ને એને ઝીલવા માટે કેવળ કવિતાનાં પણ કેટલાં બધાં સામયિકો છે! બીજાં ઘણાં સામયિકો પણ, સૌથી પહેલાં પાનાંમાં તો કાવ્યો જ છાપે છે. કવિઓને આ પણ ઓછું પડે છે એથી ‘પ્રત્યક્ષ’ માટે પણ કાવ્યો મોકલવામાં આવે છે - ‘ગમે તો સ્વીકારો...’!

વિવેચકો પણ પાછા પડે એમ નથી. આ નવ્ય વિવેચકો એ નવ્ય-અનવ્ય અધ્યાપકો છે - જેમને કારકિર્દી-રક્ષણ-વર્ધન માટે ‘સંશોધનપત્ર’ નામના ચારાની જરૂર પડે છે. ને એ માટે સામયિકોએ ગૌરવ બનવાનું થાય છે. એમાંથી ઘણાંખરાં સંશોધનપત્રો, મામેરું કરવા નીકળેલા નરસિંહ મહેતાની વહેલ જેવાં હોય છે - ‘કો’ના તળાવા, ને કો’ની પિંજણીઓ, બળદ આણ્યા બે માગી જી.’

ટૂંકમાં, વાચકોનો મરો છે. લેખકોની ભીડ છે ને સંપાદકો પ્રવેશદ્વારે પણ આરામખુરશીમાં બેઠા છે - ‘રે પંખીડાં, સુખથી ચણજો...’ સામયિકો જો વાચકોને ઉત્તેજક, વિચારણીય ને તૃપ્તિકર વાચનસામગ્રી આપવામાં નિષ્ફળ જશે તો જે થોડાક વાચકો બચ્યા છે એ પણ ઉદાસીન થવાના. લેખકોની તેમજ સંપાદકોની જવાબદારી છે વાચકોને વાચનસક્રિય, વાચનરસિક રાખવાની.

○
આવા વિષમ સંજોગોમાં ૧૦૦-૨૦૦-૩૦૦ના શા ધખારા! પ્રત્યક્ષનો એક એક અંક, એનાં બધાં પાસાંમાં પરિશ્રમ કરવા છતાં, મને વિચારતો કરી મૂકે છે - આ બરાબર ઊતર્યું છે ખરું? લેખકોની ને સંપાદકની સજ્જતા ઓછી તો નથી પડતીને! દરેક અંકે અલગ મુકાબલો - સામયિકનું ‘આયુષ્ય છે ત્યાં લગી છે જ યુદ્ધ...’ (ઉમાશંકર જોશી)

○
વિદગ્ધ મિત્ર કાન્તિ પટેલનો ૧૦૦ અંકે પહોંચવા માટે અભિનંદનનો પત્ર આવ્યો (જુઓ આ અંકમાં) ત્યારે આ લખવાનો વિચાર આવ્યો. બાકી તો, ૧૦૦મા અંકનું આ પ્રકારનું ‘પ્રત્યક્ષીય’ પણ મેં ન લખ્યું હોત.

○
હા, આનંદ એ છે કે ૨૦૧૭માં ‘અવલોકનવિશ્વ’નો સત્કાર કરવાનો છે.

રમાણસોળી

ગતિ - પૂજા તત્સત્

હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૫..

વિશે

ઉર્વી તેવાર

આદર્શવાદી માનસછબિના વિવર્તો

વાર્તાસંગ્રહનું પેટાશીર્ષક છે, 'જીવનની ગતિનો લય ગૂંથતી વાર્તાઓ'. ચોથા પૂંજા પર લેખકની જીવનની ગતિ વિષયક ફિલસૂફી દર્શાવી છે, '... ગતિ આધુનિકતા, સંવેદના, એકાંત, ભીડ, સ્વાર્થ, સમર્પણ, પ્રેમ અને મોહ તથા દ્વેષ અને ત્યાગ તરફ...' છે. 'માનવજીવનની વિવિધ 'ગતિ'ના ચહેરા જોવા-વાંચવા મળે છે'. જેની સાથે વાચકનો ચહેરા પણ એકરૂપ હોઈ શકે એ શક્યતા વડે વાર્તાસંગ્રહના વિષયવસ્તુ અને સંવેદનવિષ્ણનો નિર્દેશ કરતી કુલ અઢાર વાર્તાઓ છે સંગ્રહમાં. આ સંગ્રહ વિશે હું સામગ્રીલક્ષી ટૂંકી નોંધ આપી સમગ્ર અસરની ચર્ચા કરીશ.

'વિદ્યાના પપ્પા' વાર્તા લેખકની પહેલી અભિવ્યક્તિ છે. પિતાના અવસાન પછીની ભાવશબલ અવસ્થાની મનસ્થિતિનું કથન છે. પિતાની હયાતી દરમ્યાનની નાની નાની ભાવવાહી ઘટનાઓ લેખકે વર્ણવી છે. છેલ્લા ખંડમાં ભાવનું કેન્દ્ર પાલનપુર બને છે એ નિબંધાત્મક લખાણ છે. આ સંગ્રહની વાર્તાઓ વધતેઓછે અંશે આ જ ભાવાત્મક સ્થિતિના વિવર્તો છે. કથક ત્રીજો પુરુષ એકવચન તરીકે

વિદ્યા હોય કે પછી અંગત નોંધમાં લાગણીના ઉદ્વેગવાળો આત્મકેન્દ્રી કથક હોય, લેખકની કથનરીતિ સમાન છે.

મૃત્યુ અને વિચ્છેદની સંવેદનાએ લેખક પાસે એકાધિક વાર્તાઓ રચાવી છે. આ સંગ્રહમાં મુખ્ય નાયક કે સંબંધિત પાત્રથી મૃત્યુની ઘટના વર્ણવતી વાર્તાઓ છે 'અભિમન્યુની વાઈફ', 'શબ્દ', 'વિદ્યાના પપ્પા', 'અવાજો', 'વૃક્ષ' છે. વિચ્છેદ વર્ણવતી વાર્તાઓ 'સ્વિચ્ઝ ઓફ', 'વરસાદ', 'ઘર'.

'અભિમન્યુની વાઈફ' વાર્તામાં રાજકારણના ચક્રવ્યૂહમાં રમતા અભિમન્યુનું મૃત્યુ અતાર્કિક લાગે એવા અકસ્માતમાં થયા પછી એની શોકસભાની ઘટના વર્ણવી છે. વર્ણન એની આસપાસના પરિવેશથી તદ્દન અવિપ્ત તથા નિષ્ક્રિય રહેતી, પ્રતિક્રિયાહીન પત્ની મુગ્ધાની નજરે કર્યું છે. મુગ્ધા સગર્ભા છે અને એ અનુભવે છે કે અત્યાર સુધી એ જેનાથી દૂર ભાગતી હતી એ શ્વેત રંગ હવે એના જીવનમાંથી વિદાય લઈ રહ્યો છે. 'શબ્દ' વાર્તા બાળપણમાં પોતાની બેદરકારીથી થયેલા નાની બહેનના મૃત્યુના અપરાધ-બોજમાંથી વર્ષો પછી નાયકના મુક્ત થવાની ઘટના વર્ણવે છે. નાયક પોતાની મૌન સૃષ્ટિમાં આસપાસના અવાચિક અર્થહીન ધ્વનિઓના ઉચ્ચારણો સાથે જોડાતો રહે છે. વાર્તાના આરંભે 'ધૂની મુફ્ફિસ અડિયલ' તરીકે વાચક સમક્ષ ઉપસ્થિત થયેલો નાયક સ્મૃતિવ્યાપારમાં ભાવુક પાત્ર તરીકે ઊપસે છે.

'અવાજો' વાર્તા બે બહેનો વચ્ચેના સંવાદની ઘટનાને નિરૂપે છે. મોટી બહેન સુજાતાને જોવા આવેલો સુધીર નાની બહેન નીનાને પસંદ કરી અમેરિકા જાય છે. એ ખાસ દિવસ નિમિત્તે સુજાતા માટે ખરીદાયેલી સિલ્કની લીલી

સાડી જોઈને બંને બહેનો વર્ષો પહેલાંનો એ દિવસ યાદ કરે છે. બંને વચ્ચે માત્ર આ સંદર્ભે સંવાદ નથી. એ અસંબદ્ધ વાતો કરે છે. સુજાતા કહે છે, સુધીર મને જોવા આવેલો. નીના સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી કહે છે, સુધીર મને જોવા આવ્યો હતો. સુજાતા સત્ય કહી એ જણાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે, નીના જે જિંદગી જીવી એના પર પોતાનો અધિકાર હોઈ શકતો હતો. તો નીના વર્ષો પહેલાંના એ સત્યનો નકાર કરવા મથે છે. સુધીરની હત્યા પછી નીના પોતાને એક અર્થહીન અનિયંત્રિત ચકરાવામાં ફેંકાઈ ગયેલી અનુભવે છે, જે ચકરાવામાં મૌન રહીને સુજાતા વર્ષોથી જીવતી આવી હતી. ‘વૃક્ષ’ પત્નીના મૃત્યુ પછી વૃક્ષ ચંદ્રશેખરના જીવનનો એક માત્ર આધાર, સાથ બની રહે છે. દિવસો સુધીના બાફ, ઉકળાટ પછી આવેલા ધોધમાર વરસાદની રાત્રે વૃક્ષ અને ચંદ્રશેખર બંનેનો એકસાથે વિલય થાય છે.

અચાનક ઘર છોડીને જતા રહેલા પતિ અનંતની ગેરહાજરીથી તો ‘સ્વિચ્ઠ ઓફ’ વાર્તાની નાયિકા વાણી ટેવાઈ જાય છે પણ રોજ અનેક વાર મોંબાઈલ કોલ કરીને માત્ર ‘સ્વિચ્ઠ ઓફ’ સાંભળતી રહે છે. લોકો ગમે તે કહે, વાણી માટે પતિની અનંત પ્રતીક્ષા એણે એ કપરી પરિસ્થિતિમાં પસંદ કરેલો માર્ગ છે. ‘વરસાદ’ વાર્તામાં ઘણાં વર્ષે મળેલા પ્રેમી યુગલ વચ્ચેનો માત્ર સંવાદ છે. પ્રણયની છબિ અને અનુભૂતિને અક્ષુણ્ણ રાખવા માંગતી નાયિકા પ્રેમી સાથે લગ્ન કરે છે. જીવન, પ્રેમ, લગ્ન, સંબંધની ફિલસૂફી સંવાદોમાં વ્યક્ત થઈ છે. ‘ઘર’ વાર્તામાં, નાટકોના કલાકારને પરણેલી અપર્ણા નોકરી કરતી અને ઘર સંભાળતી. સમય જતાં પોતાની અસફળતાની નિરાશા અપર્ણા પર હિંસક રીતે ઉતારતા સૌમિત્રથી છૂટાછેડા લઈને પોતાના નાના ઘરમાં સહર્ષ એકલા રહેવાનું સ્વીકારતી અપર્ણાની બધી આત્મીયતા હવે ઘર માટે છે.

શહેરની આધુનિક વ્યસ્ત જીવનશૈલી ‘ગતિ’, ‘વર્જિત સ્વર’, ‘નેત્રાનું ફોક’ વાર્તાઓનું કેન્દ્રીય સંવેદન છે. શહેરનું ઝડપી જીવન ‘ગતિ’ વાર્તાનું વિષયવસ્તુ છે. નોકરી, પ્રેમ, લગ્ન, વિચ્છેદ – બધું જ ઇચ્છા જાગે તે પહેલાં જેને ઝડપથી મળી જાય છે, એ નાયક અકસ્માત પછી સડકના કિનારે એકાંત ચિંતન કરે છે. પરોઢના સમયે મુખ્ય રસ્તાથી

દૂર રહેલાં વૃક્ષો, ફૂલો અને દેવાલયની પવિત્ર અનુભૂતિથી નાયકમાં પરિવર્તન થાય છે. ‘વર્જિત સ્વર’ વાર્તામાં રજાના એક દિવસે ઘરે એકલી રહેલી નાયિકાને વહાલું લાગેલું વપરાયા વિનાનું અકબંધ ઘર એને બાળકના અભાવની તીવ્ર પ્રતીતિ કરાવે છે. પતિ અભિજિત અને પોતે નોકરી કરતાં હોવાથી સંતાને માતાથી દૂર રહેવું પડે તેથી બંનેએ નિઃસંતાન રહેવાનો નિર્ણય કર્યો છે. પણ બાળકની ઇચ્છાનો વર્જિત સ્વર ઘડીભર માટે વામાના સંવેદનવિશ્વમાં મધુરતા સીંચી જાય છે. ‘નેત્રાનું ફોક’ વાર્તા નવી પેઢી અને જૂની પેઢી વચ્ચેના સનાતન કલેશને વર્ણવે છે. મિત્રો, પાર્ટી, કપડાં વગેરે બાબતે મુક્ત રીતે જીવતી નેત્રા માતાનાં ટીકા, નિયંત્રણ, દખલથી નારાજ થતી રહે છે. પણ એને એની સીમા અને ક્ષેત્રની ખબર છે. અંતે માતાના મનનું સમાધાન થાય છે.

‘તાવ’, ‘બીજી સ્ટ્રી’, ‘સ્વપ્નભંગ’, ‘વિરાજનાં લગ્ન’, ‘સારવાર’ વાર્તાઓ નારીસંવેદનને વ્યક્ત કરે છે. ‘તાવ’ એ સંયુક્ત કુટુંબમાં કામકાજના ભારણ હેઠળ જીવનનો અર્થ અને પોતાના અસ્તિત્વની સભાનતા ગુમાવી બેઠેલી નાયિકા વૈદેહીની સ્વઓળખ પામવાની ઘટનાની વાર્તા છે. પિતરાઈ નણંદના એનઆરઆઈ પતિ આદિત્યની ઘરમાં સમાન ભાવે ફરજો બજાવવાની વૃત્તિ અને એની ગુણાનુરાગી પ્રશંસાને કારણે વૈદેહી નવપલ્લવિત થાય છે. ‘શીત કટિબંધમાં પ્રવેશી ચૂકેલા લગ્નજીવન’ અને ઘણા સમયથી ‘જાદુઈ રીતે ચડતા અને ઊતરતા’ મનોશારીરિક ઝીણા તાવથી સ્થગિત થયેલી વૈદેહી આત્મીયતા અનુભવે છે. ‘બીજી સ્ટ્રી’ વાર્તાના ત્રણ ખંડમાં એકબીજા સાથે જોડાયેલી ત્રણ જુદીજુદી વ્યક્તિઓ વિશેનું કથન-વર્ણન છે. પત્ની શૈલા ઘરની નાની મોટી ચિંતાઓ સાથે ગૃહસ્થીમાં વ્યસ્ત છે. બીજા ખંડમાં શૈલાના પતિ વિક્રમ સાથે વ્યાવસાયિક કારણોસર પરિચયમાં આવેલી છત્રીસ વર્ષની મૃણાલનાં વિક્રમ પ્રત્યેનાં આકર્ષણ અને મનોમંથનો વર્ણવ્યાં છે. ત્રીજા ખંડમાં વિક્રમનું મૃણાલ પ્રત્યેનું આકર્ષણ અને તેને કારણે થયેલા અપરાધભાવની દ્વિધા તથા અંતે શૈલાને જણાવી એમાંથી મુક્ત થવાનો વિક્રમનો પ્રયત્ન વર્ણવ્યો છે. શૈલા સાંભળતી પણ નથી અને શાંતિથી ઊંઘી જાય છે. ઘરમાં કબૂતર ન આવે તે માટે જાળી મૂકવાના વિચારો કરતી શૈલા પતિના જીવનમાં બીજી સ્ટ્રીના પ્રવેશ

બાબતે સ્વસ્થચિત્તે ઉદાસીન છે.

‘સ્વપ્નભંગ’ વાર્તામાં કિશોરાવસ્થાના મુગ્ધ આકર્ષણ અને તેમાંથી બહાર નીકળવાની નાવિકા પૃથ્વાની ઘટના વર્ણવી છે. ચાળીસ વર્ષના ઇતિહાસશિક્ષકના જ્ઞાન, વાચન, આદર્શો, વિચારો પર વારી ગયેલી ષોડશી, પૃથ્વા સમક્ષ બહેનપણીઓની વાતોમાંથી ઊપસેલી ટૂંકશન અને પૈસાના લાલચુ સરની છબિ એનો સ્વપ્નભંગ કરે છે. ‘વિરાજનાં લગ્ન’ પાંત્રીસ વર્ષે લગ્ન કરવાનો નિર્ણય કરતી નાવિકાની વાર્તા છે. ભત્રીજાને વાર્તા સંભળાવવાથી માંડીને પોતાના લગ્નની તૈયારીમાં પરદેશથી આવેલાં મહેમાન જેવા ભાઈ-ભાભી તથા ઘર, માતા-પિતાને સંભાળવા સુધીની તમામ ચિંતા એકલપંડે કરતી વિરાજ ભાવિ પતિની એક જ માર્મિક ટકોરથી હળવાશ અનુભવે છે. ‘સારવાર’ વાર્તા વાર્ધક્યની પીડાઓ સહન કરતાં કરતાં પણ અલ્પાઈમર અને સ્લીપડિસ્કથી પિડાતા પતિની દિવસ-રાત સેવા કરતાં વાસંતીબહેનની છે. જે પ્રેમાળ પતિના સ્નેહથી દામ્પત્યજીવન સદાય પ્રસન્ન બની રહ્યું હતું એ પતિની ચિત્તભ્રમ અવસ્થાએ એમને જીવનનો નવો ઉદ્દેશ આપી દીધો હતો.

‘બોન વોયેજ’ વાર્તામાં પુત્રી કાવ્યા સમક્ષ પિતાની અંગત ડાયરી દ્વારા એ વિગતનો સ્ફોટ થાય છે કે, એના પાંસઠ વર્ષના રિટાયર જજ એવા પિતા, પત્નીના મૃત્યુ પછી એમની એક સમયની સહાધ્યાયી સાથે નવું જીવન શરૂ કરવા ઇચ્છે છે. એ જાણીને પુત્રી આખી જિંદગી કલા સાહિત્યથી દૂર રહેલા ભૌતિકવાદી પણ નવા પાત્રના પરિચયે બદલાઈ જઈને વધુ લાગણીશીલ બનેલા પિતા પ્રત્યે આત્મીયતા અનુભવે છે. ‘એકલસૂરો’ વાર્તા દુનિયાદારીથી અળગા રહેતા અંતર્મુખ નાયકની કથા કહે છે. ભોળા, નરમ સ્વભાવના, કોઈના પણ છળનો ભોગ બની જતા નાયકના ચિત્તમાં એક અલાયદો ખંડ રહેલો છે, જ્યાં એની પત્ની કે પુત્ર પણ પ્રવેશી શકતાં નથી. નાયક મનપસંદ એકલતામાં રાચે છે.

વાર્તાઓ શહેરી જીવનની છે. નોકરી, ઓફિસ, સોશિયલ, નેટવર્કિંગ, મિટિંગ્સ, પાર્ટીઝ, ઘર, ફર્નિચર, કુટુંબ, પાડોશી, મિત્રો, સંબંધીઓ, બાગ-બગીચા, પ્રવૃત્તિ, સંવાદની પદ્ધતિ વગેરે ઘટકો શહેરી પરિવેશ રચે છે. શહેરની ભીડ, એકલતા, ઘોંઘાટ, વ્યસ્તતા, દોડધામ, રઘવાટ, પળોજળ,

એકધારાપણું, એકસૂરીલાપણું : આ બધાંની વચ્ચે વિશિષ્ટ ચેતના ધરાવતાં, આદર્શવાદી લાગણીશીલ પાત્રો આસપાસના વ્યવહાર જગત સાથે સંવાદિત સાધી શકતા નથી. પાત્રોની ભૌતિકવાદી જગતમાં ‘નહીં’ ગોઠવાઈ શકવાની મૂંઝવણ મોટા ભાગની વાર્તાઓનું કેન્દ્રીય સંવેદન છે. શહેરી જીવનની યાંત્રિકતા અને શુષ્કતા વચ્ચે માનવીય સંવેદના, શુદ્ધ આત્મિક ભાવ તથા ઉમદા લાગણી ધરાવતાં પાત્રોનું નિરૂપણ લેખકનો વિધાયક આશ્વાદ વ્યક્ત કરે છે કે, આ કપરા વર્તમાનમાં પણ સંવેદનશીલતા, સંસ્કારો હજી જીવંત છે. અહીં ન્હાનાલાલ, મેઘાણી, મુન્શી, શ્રીધરાણી, જિબ્રાનની સંવેદનાઓ સાથે જોડાયેલાં લાગણીશીલ પાત્રો છે. પાત્રો કુટુંબ, પ્રકૃતિ અને વસ્તુઓ સાથે ભાવસભર તાદાત્મ્યથી જોડાય છે.

વાર્તાઓની સંરચનાની એક તરાહ છે. પાત્રોનું એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં પરિવર્તન કે એક ભાવમાંથી બીજા ભાવમાં સંક્રમણ થાય છે. પાત્રોની મનોસ્થિતિ ઉદ્દેગ, અસ્વસ્થતા, ચિંતા, વ્યથા, અસ્થિરતા, અસમંજસથી સમાધાન, નિરાકરણ, ચિત્તની શાંતિ, આનંદમાં ઉપશમન પામે છે. વાર્તાના આરંભે પાત્રો વર્તમાનની કોઈ ક્ષણે વિસંવાદ, અસ્વસ્થતા અનુભવે છે. તે પછી ઊંડા વિચારોમાં સરી પડેલાં પાત્રો ભૂતકાળની પ્રિય, અપ્રિય ઘટનાઓને યાદ કરે છે. વર્તમાન મૂંઝવણો સાથે ઘટનાઓને સાંકળીને તાળો મેળવવા મથે છે. દૂર નજીકના ભૂતકાળ અને વર્તમાન વચ્ચેની આવનજાવન પરિણામે પાત્રનું ચિત્ત કોઈ સમાધાન, આધાર મેળવી લે છે. વર્તમાનથી ફરી વર્તમાન પર આવતાં એક વર્તુળ પૂરું થાય ત્યારે વર્ણવાયેલી ઘટનાઓની પરિણામગામી અસરો સુધી કથાતંતુ પહોંચે છે. લેખક ક્યાંક એકાદ બે શબ્દો, ક્રિયારૂપોથી ટૂંકમાં આખી ઘટના કે ક્રિયાનું સચોટ વર્ણન કરે છે. પરિવર્તનની શક્યતા સર્જતાં મનોમંથનો અને મનસ્થિતિનાં વર્ણનો વિસ્તારપૂર્વક થયાં છે.

પાત્ર કોઈ નિશ્ચિય કરે કે નિર્ણયને મોકૂફ રાખે ત્યાં ભવિષ્યના પરિવર્તન માટેનું બિન્દુ નક્કી થાય અને કથાતંતુ પૂરો થાય. રોજિંદી ઘરેડથી દૂર થઈ વિશિષ્ટ તરફ જવાની પાત્રની મનોસ્થિતિના બિંદુથી કથાતંતુ શરૂ થાય છે. મૃત્યુ, અકસ્માત, નાશ, વિચ્છેદ, ભય, આશંકા, વ્યગ્રતા, આકસ્મિકતા વર્તમાનની એ ક્ષણ બને છે જ્યાંથી કથન શરૂ

થાય છે, અથવા પૂરું થાય છે. સંતાનો, બહેન-ભાઈ, વડીલો, પતિ-પત્ની વચ્ચે મતભેદ, મનભેદ હોવા છતાં સમાધાન, સંવાદમાં નિર્વહણ થાય છે. એક આદર્શવાદી કલ્પલોકનું નિરૂપણ અને જતન કરવાની ઈચ્છાશક્તિનું પરિણામ આ વાર્તાઓ છે. આ વાર્તાઓ આદર્શ કુટુંબ, આદર્શ સંબંધ, આદર્શ વ્યક્તિની લેખકચિત્તની માનસછબિના વિવર્તો છે.

લેખકે દરેક વાર્તામાં ભિન્ન પરિસ્થિતિ રચી છે એમ પહેલી નજરે જણાય છે, પણ સંવેદનવિષ્ણ અને પાત્રો એક કુળનાં છે. લેખકની ભાવવાહી મનોસૃષ્ટિના ખંડો છે. લેખકના સંવેદનસભર સ્થાયી ભાવનાં વિવર્તો સ્વરૂપે ‘ગતિ’ની વાર્તાઓ સામાન્ય વાચકોને માટે પ્રભાવક બને એવી છે, પણ ભાષા તથા સ્વરૂપસિદ્ધિની દૃષ્ટિએ ઊણી ઊતરે છે. એનાં મુખ્ય કારણો છે, કથનશૈલી અને કથાઘટકોની યોજનામાં શિથિલતા તથા મુખરતા. પોતે સર્જેલાં પાત્રોને આત્માના આવિષ્કરણની ભૂમિકાએ ચાહતા લેખકના સંવેદનશીલ પાત્રાંકન માટેના પક્ષપાતી આગ્રહને કારણે વાર્તાઓનો પિંડ એક જ પ્રકારના આદર્શવાદી ભાવવિશ્વને ઘૂંટ્યા કરે છે. કુટિલ કે શુષ્ક અને આદર્શીકૃત ભાવનાશીલ એવા બે ભાગમાં પાત્રોને સરળતાથી વહેંચી શકાય છે. ખલ પાત્રોના વિરોધે સારાં પાત્રો સારપના અંતિમે સર્જ્યાં છે, જે શકતા સામે ભોળા ભાવે નમી જઈ ઉમદા બને છે. વાર્તાઓમાં કથન વધારે છે, દૃશ્યતા ઓછી છે. સ્વખદશ્યો મનસ્થિતિના સીધા અનુવાદરૂપે રજૂ થયાં છે.

કથનશૈલીમાં સીધાં નિર્દેશાત્મક વિધાનો વાચકને દોરવણી આપતાં રહે છે. કેટલાંક હાથવગાં ઉદાહરણો આપું, ‘...એને યાદ આવ્યું કે આટલો ભૂખ્યો એ ક્યારેય થયો જ ન હતો. આવી ખાલી જગ્યાઓ રચાય એ પહેલાં જ પુરાઈ જતી હતી. એ પણ એટલી ગતિએ કે જેમ ભૂખ ભૂખ રહી ન હતી તેમ સંતોષ સંતોષ ન રહેતો.’ (ગતિ, પૃ. ૩) ‘આ સફેદ રૂમમાં એ બને એટલા રંગ ભર્યા કરતી. સફેદ ચાદરમાં ઓશીકાને પીળાં કવર ચડાવીને...’ (અભિમન્યુની વાઈફ, પૃ. ૧૩), ‘હા, મને નશો છે શબ્દનો. આ સિગરેટ તો ઠીક છે, હવે બધા મને ધૂની મુફ્ફિસ અડિયલ કહે છે. અરે ભાઈ, આ બધી સંસ્કૃતિ ને વિકૃતિ જ પ્રકૃતિ બનીને લેખકની નસોમાં વહે છે અને એમાંથી

તો લેખનના ટશિયા ફૂટે છે...’ (શબ્દ, પૃ. ૧૭) ‘વિચારશીલતા અભિજિતની આદત તો ન હતી. પણ ઘર આજે કંચુક નવું કહેતું હતું એ વાત એનાથી પણ છાની રહી ન હતી.’ (વર્જિત સ્વર, પૃ. ૨૮) ‘પુરુષપ્રધાન એ સંયુક્ત કુટુંબમાં છેલ્લાં અઢાર વર્ષમાં આદિત્ય જેવા પુરુષપાત્રનો સૌપ્રથમ વાર પ્રવેશ થયો હતો. રોજ સવારે બ્રેકફાસ્ટ સમયે વાતાવરણમાં છપાયેલી તંગદિલી આજે જાણે કે ગેરહાજર હતી. હવામાં જાણે કે હળવાશની નવી સુગંધ ઉમેરાઈ હતી.’ (તાવ, પૃ. ૩૯) ‘મન ચકડોળે ચડી જતું, આમેય વધુ પડતી કલ્પનાશીલ તો ખરી જ.’ (વિદ્યાના પખા, પૃ. ૪૯) ‘આ ઘરમાં પુસ્તકોની જેમ માણસોના પણ અલગ કમ્પાર્ટમેન્ટ હતા... કાવ્યા પહેલી વાર મિલિટરી મિજાજના ડેડની ઊર્મિશીલ નિખાલસતામાં ભીંજાઈ રહી’ (બોન વોયેજ, પૃ. ૯૦) ‘ત્યારની ઘડી ને આજનો દિવસ. ચંદ્રશેખરના બુઢાપાને ઊર્મિલા બનેલું વૃક્ષ હજી સુધી હૂંફ આપી રહ્યું હતું.’ (વૃક્ષ, પૃ. ૧૦૯)

ક્યાંક કથકનાં સીધાં વિધાનો સાથે વર્ણન કે પાત્રાલેખનનો મેળ નથી બેસતો. દાખલા તરીકે, ‘લગ્નને છએક માસ થયા હશે જ્યારે બંનેએ સાથે મળીને આંગણામાં વૃક્ષ રોપ્યું હતું. ઊર્મિલાની ઘઉંવણી લાંબી આંગળીઓને એ વખતે અડતાં જ રોમાંચ ઊપજેલો તે હજી યાદ છે... સાંજે સાત વાગ્યે ઘરના ઝાંપે પહોંચતાં સૌથી પહેલી નજર વૃક્ષ પર પડતી (૧૦૮)... આખી જિંદગી સરકારી ફાઇલોના રાફડાની વચ્ચે વિતાવનાર ચંદ્રશેખરને આમ તો કવિતા સાથે ક્યાંય લાગેવળગે નહીં. પ્રેમ એટલે શું ને પ્રેમીજનના વિરહની આગમાં તડપવું એટલે શું એ અનુભૂતિઓથી એ યોજનો દૂર રહ્યા હતા.’ (૧૦૯)

તાર્કિકતા અને ન્યાયસંગતતાના પ્રશ્નો પણ કેટલેક સ્થાને વાચનમાં વિક્ષેપકર બને છે. આમ છતાં સંગ્રહની ‘સ્વિચ્ઠ ઓફ’, ‘અવાજો’, ‘સારવાર’ને લાગણીઓની થોડી નિયંત્રિત અભિવ્યક્તિવાળી નીવડી આવેલી વાર્તાઓ ગણાવી શકાય. આ પ્રકારની વિશેષ સંમાર્જિત વાર્તાઓ સાથે લેખક રૂઢ શૈલી, અતીતરાગી સંવેદનો અને લાગણીના ઉદ્રેકભર્યા કથનની પેલે પારના વિશ્વનો પરિચય કરાવે એવી અપેક્ષા.

□

રખડુનો કાગળ - મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

લઢૂર પ્રકાશન, ભાવનગર, ૨૦૧૬. ડી. ૮૬, રૂ. ૧૭૦

વિશે

ઉત્પલ પટેલ

અલગ પડતા આશાસ્પદ નિબંધો

આજના ગુજરાતી સાહિત્યસર્જનમાં નિબંધ અનેક પાંખે ઊડી રહ્યો છે એમ ભલે ન કહીએ પણ અનેક પગે ચાલી રહ્યો છે એવું તો કહી જ શકાય એમ છે. હવે નિબંધને 'અંગત', 'લલિત' કે 'સર્જક' જેવાં વિશેષણોના આધારની જરૂર નથી રહી. આજે અનેક કલમો નિબંધસર્જનમાં રત છે એમાં આશાસ્પદ કલમો પણ ઊભરતી રહી છે.

આપણા ગુજરાતી નિબંધને એક કલા લેખનું સ્વરૂપ તો બક્ષ્યું સુરેશ જોષીના નિબંધોએ. દિગ્ગીશ મહેતાના નિબંધોની ચાલના જરા જુદી પડે છે એ ખરું, પણ બહુધા તો નિબંધનો પ્રવાહ જે દિશામાં સુરેશ જોષીએ વહેતો કર્યો તે જ દિશામાં હાલ તો મોટાભાગની નિબંધકલમો ચાલી રહી છે.

દિગ્ગીશ મહેતા નિબંધને શૈલી કહે તો મહેન્દ્રસિંહ પરમાર ઇત્તીનાનથી કહી શકે કે નિબંધ એ લેખકે વાચકને સંબોધીને લખેલો કાગળ છે, અંગત પત્ર છે. જેને સંબોધીને એ લખવામાં આવે તે તો વાંચે એ અભિપ્રેત છે, પણ એને છાપીને સાર્વજનિક કરવામાં આવે તો બીજા પણ વાંચીને વિષય તરીકે લેખકના માંહેલાને પામી શકે, એની નિખાલસતાનો સ્વાદ માણી શકે. તેમના પ્રસ્તુત નિબંધોની ભૂમિકા રૂપે 'નિજમંદિરેથી' શીર્ષક આપીને તેમણે કરેલું આ આલેખન જુઓ : "આ અત્યારે લખું છું ત્યારે ડેમ હવે ખાબોચિયું થવામાં છે. પીપળો મુખર થઈ-થઈને પવનનાં ગાણાં ગાઈ રહ્યો છે. કબૂતરોના ચકરાવા આકાશમાં અને મંદિરના ફળિયે રંગોળી પૂરી રહ્યા છે. કાળિયો કોશી ઘડીક ઊડી, હવામાં લોકી ખાઈ પાછો મંદિરની ધજાએ પૂંછડી ફરકાવી રહ્યો છે. શક્કરખોરાના કાળા રંગને તડકો જાંબુડિયો બનાવી રહ્યો છે... મંદિરના દરવાજે બેઠી

દેવચકલી અવાજ અને પૂંછડી ઊંચી-નીચી કરી રહી છે... બધું એનું એ અને એમનું એમ-એકનું એક-લાગે' ને તોય સતત બદલાતું હોય એવા અનુભવે મંદિરના ઓટલેથી આ જે વાત માંડી છે, એમાં રખડુનો કાગળની ભૂમિકા રચાઈ જાય છે." (નિવેદન)

આ આલેખન સાથે સુરેશ જોષીના જનાન્તિકેના એક નિબંધનું આલેખન મૂકી જોઈએ : "બાજુની લિમ્બોઈએ એક નાનકડી ડાળી ગુલાબના અનુનય માટે લંબાવી છે, કેળ પણ એના નવા ફૂટેલા પાનની છાયા કરીને એને રીઝવી રહી છે પણ ગુલાબનો ચહેરો એવો ને એવો મ્લાન છે." (જનાન્તિકે, પૃ. ૧૬૮)

પ્રથમ નિબંધ 'ડાંગવનો અને...'માં દંડકારણ્યનાં જુદાં જુદાં રૂપ જોયાં તેનું વર્ણન કરતાં નિબંધકાર કવિતા તો કરે જ છે પણ કેવો બદલાવ બતાવે છે તે જુઓ : "લળી-લળીને હેત કરતાં વાંસનાં ઝુંડનાં ઝુંડ. ક્યાંક ઉન્મત્ત ગજયૂથ જેવાં, ક્યાંક એકલ-દોકલ પ્રણવીજન જેવાં! 'ગાળી નાંખે હલાવી!' પણ, 'વૃત્તિથી દાબ' જવાને બદલે વૃત્તિઓ ઠરીકામ થઈ જાય. ડાહીડમરી બની જાય. અસ્તિત્વની પરમતા અને ભવ્યતા - બેયનો નજદીકી અને બારીક અનુભવ થાય. એમાં મારા સમગ્ર અસ્તિત્વને ધીમે ધીમે નાનું થઈને સાવ ઓગળી જતું અનુભવું. મારી દરેક મુસાફરી મારા માટે કોઈને કોઈ રીતે યાત્રા બની રહેતી હોય છે. પ્રત્યેક સફરે હું નવો બનતો હોઉં છું. આ 'મારો' અનુભવ છે." (પૃ. ૩) અને ખરે એ વાંચનારનો પણ અનુભવ બની રહે છે. આ જ વાત 'યે શામ ભી અજબ હૈ' નિબંધમાં આલેખાયેલ સાંજની લીલા પમાય છે. નિબંધકાર લખે છે : "ઝીલું ઝિલાય તેમ સૃષ્ટિના રંગ! એનાં નિત્યનૂતન અર્થકલાપોને ઉકેલવા મથ્યા કરું." (પૃ. ૫) વાત તો નિબંધકાર ચિરપરિચિત નાનકડા ચેકડેમના કાંઠે બેસીને સાંજે જે અનુભૂતિ થઈ તેની કરે છે, ત્યાં જે જોયું - જિવાયું તેની કરે છે, પણ કેવી? જુઓ : "ક્ષિતિજ ચોતરફ કાળી ડિબાંગ છે હજી. કાળાં વાદળો કંઈક આયોજન કરવામાં પડ્યાં છે પણ એ કાળાં આક્રમણમાંથી સરકીને નીકળી ગયેલો થોડો ઉજાસ છે આસપાસ. ઘેરાયેલી, ઘૂંટાયેલી, ઉકેલો તો ઉકેલે એવી આ સાંજ. ચેકડેમનું પાણી કાંઠાની વનસ્પતિ અને ઉપરના આકાશના

રંગોની મેળવણી કરી કશુંક 'રચી' લેવાની ધૂનમાં છે. પાણીની સપાટી લીલાસભર છે. દૂર ટીલાળી બતકે હળવે-હળવે સરીને જે કંપ વિસ્તાર્યા તે અહીં આવી-આવી મને અડે છે. પાણીની અંદરથી થોડી થોડી વારે ઊંચકાતા સાપનું માથું જળની સપાટીને તોડે. ઊંચી-નીચી કરે. પવન પોતાનું કામ કરે! કાંઠાનાં ઝાડ ચિક્કાર ઘેનમાં. ભરપૂર પીને ઊંડે ઊતરી ગયાં છે. ગયા વર્ષે એક છોકરાને ભરખી ગયેલું ડેમનું પાણી શિકાર ગળીને પડેલા મગર જેવું બિહામણું લાગતું હતું. આજે, સારસ પંખીની ફેલાયેલી પાંખ જેવું રમ્યા!" (પૃ૦ ૫-૬) અહીં આલેખન કેવી સિમ્ફની રચે છે! લેખકના પ્રિય ખોડિયાર મંદિરના નગારાની બાંધેલી ગતિ સાથે આસામનો મૃદંગ જોડાઈ જાય છે ને એમ સાંજની લીલા અજબની બની રહે છે.

આપણા નિબંધકારોએ પંખીઓને તો ક્યાં નથી આલેખ્યાં! પણ, રખડુનો કાગળમાં કાળિયો કોશી અને શક્કરખોરાનું આલેખન જે પેરે થયું છે! તેમને નિબંધકાર વાયક આગળ જાણે જીવતાં કરી દે છે તે કમાલની વસ્તુ બની આવી છે. ઉદાહરણ તો એમાંથી પણ લેવાની ઇચ્છા થાય પણ એને રોકીશું.

નિબંધકાર આલેખન કરતાં કરતાં ઉમંગમાં આવી જઈ પ્રિય કવિની પંક્તિ કે પંક્તિઓ સ્ફુરે તો તેને પણ ઉચિત સ્થાને ટાંકી દે છે. એથી ચિત્રદર્શન ને ભાવપ્રગટનમાં લાભ જ થાય છે પણ એ બાબત માપમાં તો રહેવી જોઈએ, એ વળગણ ન બની જાય તે જોવું રહ્યું. તારસપ્તક તો શાસ્ત્રીય સંગીતનો શબ્દ છે તેને પંખીલોકમાં લેખે લગાડી તાર પરનાં પંખીઓનાં રમણ આલેખ્યાં છે, અબાબીલ, પેલિકનનાં. પેલિકનના સમૂહની અદ્ભુત લયબદ્ધ ગતિ લેખક પહેલી જ વાર જુએ છે ને આનંદછક્ક થઈ જાય છે! એ આ ચિત્ર જુઓ : "પેલિકનની સરતી-ફરકતી પાંખોનાં સૌંદર્યનું ચિત્ર બનાવ્યું તો એની બોર્ડર પર આ મરેલાં માછલાંઓની કમાન ખેંચાઈ ગઈ!" (પૃ૦ ૩૨)

તો, વરસાદે કમાવી આપેલા 'જળવૈભવ'ની વાત કરતાં 'વર્ષા મંગલ અને...' નિબંધમાં નિબંધકાર એક વાત ખાસ નોંધે છે જે બીજા પ્રકૃતિલેખા નિબંધકારો મોટેભાગે ચૂકી જાય છે તે આ : "આ બધા જળવૈભવની વાત હું પડચો પડચો કરું તો હું પણ એ જ પાણી ક્યાંક અત્યારે કોઈનાં

ઝૂંપડાં તાણી રહ્યું છે. ત્યાં દૂર મુંબઈમાં પાણીમાં ફસાઈ ગયેલી 'બેસ્ટ'ની બસોના છાપરે થરથરતાં કોઈએ આ જ વરસાદને ગાળો દેતાં રાત પસાર કરી છે." (પૃ૦ ૪૦) – આ છે નિબંધકારની નિસબત. નિબંધકાર પ્રકૃતિના છાકમાં છકી જાય, રંગમાં રેલાઈ જાય, ને આ દુઃખદ ઘટના દેખે નહિ એ ન ચાલે. સર્જકના મનને ભલે પાંખો ઊગે ને એ ઊંડે પણ છતાં પગ તો એના જમીન પર રહેવા જોઈએ, બિલકુલ સાબૂત રીતે.

વચમાં આવી પડે છે 'શબ્દસૃષ્ટિ'ના સંપાદકે માગેલો ને અપાયેલો લેખ-નિબંધ. 'નાટક અને હું' ને બદલે 'નાટક અને અમે'. નાટક હોય ત્યાં હુંની જગાએ અમે જ આવે એ સમુચિત છે! લેખકના નાટકભજવણી ને નાટક જોયાના આનંદના અનુભવો એવા આલેખાયા છે કે તે અરસિકનેય નાટ્યરસિક બનાવ્યા વગર ભાગ્યે જ છોડે! દલપતરામના 'મિથ્યાભિમાન'ની ભજવણી વિશેની વાત તો તે નાટક પહેલાં જેણે વાંચ્યું હોય તેને પણ નવું અજવાળું કરી આપે છે!

'રંગમાં રંગતાળી'નો વિષય જેવો જ સહજ છતાં અદ્ભુત છે, તેવું જ અદ્ભુત ને સહજ તેનું આલેખન છે. વાત તો પ્રચલિત-જૂની છે છતાં કેટલી બધી નવી પણ લાગે છે! વાંચ્યો : "ઝાકિરહુસેન, હરિપ્રસાદ, જગજિત પોતાની વાદ્યસાધના-ગાયન સંપન્ન કરે ને પછી જે તાળીઓ પડે, તેમાં મને એમનાં પરફોર્મન્સ કરતાંય વધુ મજા પડે. એમની રજૂઆતને તાળીઓની ગુંજનું પ્રમાણપત્ર મળે!" (પૃ૦ ૬૨)

'બરસે બદરિયા મીરાં કી'માં મીરાંની રચનાનું મનભર રસદર્શન છે! એટલું જ નહીં પણ આ નિબંધ વાંચીને તો આપણે મીરાંમય થઈ ગયાની અનુભૂતિ પામીએ છીએ. માત્ર મીરાંમયતાની અનુભૂતિ નહિ, મીરાંની રચનાને સ્વર આપનારી પેલી ગાયિકા જે પોતાના સ્વર થકી નિબંધકારને ઘાયલ કરી જાણે છે એ સ્વરની કલ્પનામયતા પણ વાંચનારને એક અદ્ભુત અનુભૂતિ આપી જાય છે! એ ગાયિકાનું નામ નિબંધકારને પાછળથી જાણવા મળે છે, દેવકી પંડિત.

'રાત્રિસંસાર : બાપા સીતા...રામ..' નિબંધમાં નિબંધકાર દંડકારણ્યમાં જઈ આવે છે. બ્રહ્મપુત્રના સમુદસરસ પાણી પર તરતી હોંટલમાં કોફીની ચૂસકી લેતાં રાત્રે સરકવાની મોજ માણી આવે છે. અને એ મેઘાલયની હેતાળ

મેઘસૃષ્ટિ... આ બધું જ ખરું છતાં મન અને પગ તો આવી ને ઠરે છે નિજમંદિરે, ખોડિયાર મંદિરે ને ચેકડેમની પાળ પર. પરંતુ નવા બંદરે ભજનનું વાવક મળ્યું ને ત્યાં જવાનું થયું તેનો અનુભવ નિબંધકારને ચકરી ખવરાવી દે છે. એ લખે છે : "બંદરે તો ઘણીયે વાર ગયો છું. દિવસે. રાતે ગયો તો ચકરી ખાઈ ગયો. આ મારું જ ગામ છે કે કોઈ નવી-અજાણી જગ્યાએ હું પહોંચી ગયો છું? બીજી જ દુનિયાના હોય એવા લોકોની ઠક્ક જામેલી. કોઈ માછીમાર, કોઈ ખલાસી, કોઈ ટંડેલ... કોઈ અગરિયા, કોળી, મુસલમાન ખારવાઓની મેદની જામેલી. ભડકીલા રંગના લાલ-પીળા ટી-શર્ટ. મોટા પેટ પરથી ઝૂકી ગયેલા જીન્સ ને બરમૂડા. રૂંવાટીઓના જથ્થેદાર ગૂંચળા (એમના આભૂષણ!) કાળાભક્ક ચહેરા. ટૂંકા કદ, બથ્થડા બાવડા. કોલરિજના માછીમાર જેવી પીંગળી રહસ્યમય, સ્થિર થઈ ગયેલા દરિયા જેવી ચિત્કાર ઘેનલ આંખો. ઝીણકાં ટાબરિયાઓ. દોડાદોડ. જૂજ બેરાંઓની એક કોરાણે સંકોચાઈને બેઠેલી ટોળી. હેલોજન લાઈટોના શેરડાઓમાં આખી ચીતરાઈ ગયેલી દુનિયા એકદમ રહસ્યમય લાગે. એ રહસ્યને 'બોલકું' કરે દરિયાઈ પવનના સુસવાટા એન 'ફુલાતિફુલ' વોલ્યુમે વાગતી સંતવાણી." (પૃ. ૭૨)

અને છેલ્લે 'ભાત ભાત કે લોગ...' નિબંધમાં ખોડિયાર મંદિરે આવતાં-જતાં-બેસતાં જોયેલાં કેટલાંક વ્યક્તિઓનાં ચિત્રો ઝીણવટભરી કલમે આલેખાયાં છે. નિબંધકારના મન:પ્રદેશ પર કબજો જમાવીને બેઠેલાં – કરસનભાઈ, છનુભા, બાભભાઈ, હરદેવભાઈ જેવાં પાત્રોની બહુવિધ રેખાઓને ઉપસાવવા નિબંધકારે ઓછા શબ્દેથી, પૂરી નિસબતથી રંગપૂરણી કરી છે.

નિબંધો મોટેભાગે પત્રસ્વરૂપે સ્વજનો કે સહધર્મીઓને સંબોધીને લખ્યા હોવાથી, કલાપીએ કહ્યું હતું તેમ, અહીં તેના હૃદયને ઠાલવવાનો ઉદ્દેશ્ય થયો છે. નિખાલસતાપૂર્વક હૃદયની અનુભૂતિની, લાગણીની વાત, પેટછૂટી વાત કહેવાની મોકળાશ મળી છે, અહીં દિલચોરીની તો વાત જ નથી. સુરેશ જોષી ને બીજા નિબંધકારોની નિબંધકારલેખેની જે સારપ હતી તેની સુવાસ પણ અહીં પમાય છે ને માત્ર પ્રકૃતિનિરૂપણ કે રમણા નહિ, જમીન પર પગ ઠેરવીને આકાશ સમેત બધું જોઈ જાણી તેને આલેખવાનો સંનિષ્ઠ

પ્રયાસ છે. નિબંધકાર થવાનો ઉદ્દેશ્યો નથી વરતાતો પણ ખરા દિલથી લખવાનો ઉદ્દેશ્યો અજમાવાયો છે ને એમાંથી આપણને સારા નિબંધકારની પણ ઉપલબ્ધિ થઈ છે. જરા જુદી દિશાના, આવતીકાલના નિબંધકાર તરીકે એ ઊપસવાના છે એની એંધાણી રખડુનો કાગળના નિબંધો આપે છે. □

દે દામોદર, દાળમાં...! – કિશોર વ્યાસ

હર્ષ પ્રકાશન, ૨૦૧૬, કા. ૯૨, રૂ. ૮૦

વિશે

ગુણવંત વ્યાસ

તોયે દાળ ટેસ્ટી છે!

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જેટલા કાવ્યસંગ્રહો અને ગઝલસંગ્રહો કે નવલકથાઓ પ્રગટ થાય છે તેટલા નિબંધસંગ્રહો નથી થતા; તેમાંયે હાસ્યનિબંધમાં તો લગભગ દુકાળ કહી શકાય તેવી સ્થિતિ છે. ગુજરાતી હાસ્ય-સાહિત્યકારોમાં માઈલસ્ટોન તરીકે જ્યોતીન્દ્ર દવે પછી બકુલ ત્રિપાઠી, વિનોદ ભટ્ટ અને રતિલાલ બોરીસાગર યાદ આવે. મધુસૂદન પારેખ ને નિરંજન ત્રિવેદીનું ય સ્મરણ થાય. મુખ્યત્વે છાપાંમાં લખતા કે હાસ્યના જાહેર કાર્યક્રમો કરતા હાસ્યકારો અશોક દવે, શાહબુદ્દીન રાઠોડ ને જગદીશ ત્રિવેદીનાં પુસ્તકો પણ હવે તો પ્રાપ્ય છે. પણ, ૨૦૧૬ના એક જ વર્ષમાં સાહિત્યના બે વિવેચકો – રમણ સોની અને કિશોર વ્યાસ – પાસેથી મળતાં હાસ્યનાં સ્વતંત્ર પુસ્તકો વિશિષ્ટ છે. આ બંને અભ્યાસીઓનું મુખ્ય ક્ષેત્ર હાસ્યનું નથી (હવે બને તો કહેવાય નહીં!) સંશોધક-સંપાદક-વિવેચક ને સૂચિકાર તરીકે સુખ્યાત આ અભ્યાસીઓમાંના એક કિશોર વ્યાસ પાસેથી મળતા દે દામોદર, દાળમાં... પુસ્તક વિશે આજે વાત કરવી છે.

ચૌદ હાસ્યનિબંધો સાથે પ્રસ્તાવના ઊમેરીએ તો ૧૫ થાય! દે દામોદર, દાળમાં... નો અર્થ સમજાવતાં લેખકે બે-ચાર હાસ્યસભર દૃષ્ટાંતોથી પ્રસ્તાવનાને જ એક હાસ્યલેખ બનાવી દીધો છે! નિબંધોના વિષયો મુખ્યત્વે રોજબરોજના

અનુભવોમાંથી આવ્યા છે. લેખક અધ્યાપક છે; પરિણામે વાચન, લેખન, પુસ્તક, પ્રકાશન, કૉલેજ, પરીક્ષા જેવા વિષયો પણ પ્રવેશ્યા છે. ‘બૂટની બળતરા’, ‘મન મોલ બની થનગનાટ કરે’, ‘વામકુક્ષી’, ‘અયાદગાર પ્રવાસ’, ‘પાકું સરનામું’ જેવા નિબંધો સ્વાનુભૂતિના હોવા છતાં, સર્વાનુભૂતિનો અનુભવ કરાવે છે. કોઈ આયાસ વિના, આફતવાળી પરિસ્થિતિને ગંભીરતાથી લેતા માનવીઓની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા દ્વારા હાસ્ય સર્જવાની પ્રયુક્તિનો સુચારુ વિનિયોગ સંગ્રહનો વિશેષ છે. માણસની નબળાઈઓને હળવાશથી જોતા હાસ્યકાર ચિંતન પણ નીપજાવે. ક્યાંક જ્યોતીન્દ્ર દવે કે વિનોદ ભટ્ટનું પણ સ્મરણ થઈ આવે. ઉક્તિઓ, પંક્તિઓ, સંદર્ભો, સંકેતો જેવાં પ્રસંગોચિત આયુધોનો ઉપયોગ કરી ઠાવકાઈથી વાત મૂકી આપતા હાસ્યકારે નર્મમર્મથી ખડખડાટ સુધીની સફર કરાવી છે.

પહેલો નિબંધ ‘ચશમાં વિનાનો એક દિવસ’માં ચશમાંની શોધખોળ શાકભાજીવાળા પાસે પહોંચાડે ત્યારે એ ચશમાં તો ન આપી શકે, પણ સલાહ આપ્યા વિના ન રહી શકે! ખોવાયેલાં ચશમાંની શોધમાં, બસ પણ મોટા ચશમાં લગાવ્યાં હોય તેવી લાગે! કૉલેજના મસ્ટરમાં સેવકભાઈની જગ્યાએ સહી કર્યાનું પકડાઈ જતાં જીવરામ ભટ્ટની જેમ નમ્રતાનો ડોળ કરે : ‘આખરે તો હું આ સંસ્થાનો અદનો સેવક જ છું ને?’ આચાર્યનો આકોશ વ્યંગનું નિમિત્ત બને : ‘આવતીકાલે મારા ખાનામાં સહી કરીને આચાર્ય ન બની જતા. બસનંબર ૧૧, ચશમાં વિના ૭૭ વંચાતાં, બસમાં ચડી જતા નાયકનો કંડક્ટર સાથેનો સંવાદ ઉત્તમ હાસ્ય નિપજાવે.

‘આ બસ કૉલેજ રોડ પર નહીં જાય, આશ્રમ તરફ જશે.’

‘મારો ગૃહસ્થાશ્રમ હજુ હમણાં જ શરૂ થયો છે ત્યાં સંન્યાસઆશ્રમની ક્યાં વાત કરો છો?’

પુસ્તકપ્રકાશનની લહાયમાં કોઈ નવા-સવા હરખપદ્મડા લેખકના અનુભવો પુસ્તકપ્રકાશન : એક જોખમી ધંધોમાં વર્તમાન સ્થિતિને હળવાશથી ચીતરે. પુસ્તકના પ્રકાશન વિના લેખકની આકળવિકળ સ્થિતિ જળ વિનાના મત્સ્ય સાથે સરખાવાઈ છે. પિતાનો પ્રતિભાવ, ‘તો પછી તારો વિવાહ થઈ રહ્યો.’ મળે તોયે નિરાશ ન થતા લેખકનો

ઉત્સાહ મરણપ્રસંગે ય પુસ્તકો વેચવાના વિચારે ચડે છે! પરિવાર ‘આ તો ગયો કામથી.’ માની, નહાઈ નાખે ને વેપારી મિત્ર, લેખકના લોન લેવાના વિચારે ‘બેંકો તો આમેય માંદી છે. તારે એને વધુ માંદી કરીને મારી નાખવી છે?’ એવું સીધું સંભળાવી દે! ધડાધડ પુસ્તકો પ્રગટ કરતા અન્ય લેખકોનો ઉત્સાહ, પુસ્તક-પ્રકાશન વિશે પ્રકાશકોની માન્યતા, પ્રકાશિત પુસ્તકોની લેખક દ્વારા જ જાહેર થતી વ્યાપક ભેટયોજના વગેરેનું હળવાશભર્યું આલેખન વાચકને સતત હસતો રાખે છે. લેખકો અને પ્રકાશકો તરફનો હાસ્યકારનો વ્યંગ ઘણો સૂચક છે.

બૂટની બળતરામાં રજૂ થયેલા અનુભવો નવા નથી; રજૂઆત નવી છે; જુઓ : ‘મારી શેરીનાં કૂતરાં રાત આખી સમૂહગાન કર્યા પછી એ સંગીતસમારોહની પૂર્ણાહુતિ મારાં જોડાં મોંમાં દબાવી એને ચાવવામાં કરતાં હતાં.’ ‘મારાં પગરખાંની દશા રાજકારણીઓએ ચારે તરફથી કોતરી કાઢેલા આપણા દેશ જેવી થઈ જતી’, ‘સસ્તા શર્ટ-પેન્ટની નીચે મોંઘાદાટ બૂટ ક્યારેય પહેરવા નહીં. પહેરવા તો ઉતારવા નહીં’ – વગેરે. કૂતરાંએ ઉકરડે નાખેલા બૂટ શોધવા જતા નાયકને જોઈ, કચરો વીણવાવાળા તેમને પોતાનો હરીફ માની બેસે; ચોરાઈ ગયેલા બૂટ પછી બીજાના બૂટ પહેરી જવા જતો નાયક બૂટ માલિકને હાથે ચડી જાય, સેલમાંથી ખરીદેલા માપના બૂટ જુદી-જુદી ડિઝાઇનના નીકળે ને એ બદલાવવા જતાં કોઈ ગ્રાહકના નીકળે – જેવી એક પછી એક ઘટના વાચકને સતત હસાવતી રહે છે.

‘મન ‘મોલ’ બની થનગાટ કરે’ પણ ઉપર્યુક્ત ત્રણેય નિબંધની જેમ વાચકને સતત હસાવવામાં સફળ થાય છે. રવિવારની રજાનું ખરીદીની સજામાં થતું રૂપાંતર વર્તમાન માનવીની ખરીદીઘેલછાનું ચિત્ર હળવાશભરી શૈલીએ રજૂ કરે છે. વ્યંગ સર્જકને હાથવગો છે. મોલ તરફનો મોહ લોકોના ધસારા દ્વારા, વાહન પાર્કિંગના પ્રશ્નો દ્વારા, બિલ ચૂકવવા માટેની લાઇનો દ્વારા; ને ઢગલો ખરીદી કરીને બહાર નીકળતા લોકો દ્વારા સૂચવાય છે. લેખક, મોલમાં ખરીદીની ઘડીને ‘કાળ ચોઘડિયું’ કહી, એ ઘટનાને ‘દુઃસાહસ’ તરીકે ઓળખાવે છે. મોલમાં ખરીદદારોની ભીડ જોઈ મોંઘવારી, ભાવવધારો, ગરીબી જેવા શબ્દો કોઈ

ભારતવિરોધીએ ઘડી કાઢ્યાનો વિચાર વ્યંગ સાથે વિડંબનાને પણ ચીંધે છે. સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ મોલના પ્રવાસે આવે એ આજની વાસ્તવિકતા છે. છેલ્લે, ટ્રાફિક પોલીસ દ્વારા કાર ટોઈંગ થઈ જવાની ઘટના પડ્યા માથે પાટું પુરવાર થતી પાઘડીનો વળ છેડે કાઢે છે!

‘ઘર બદલવાનું કારણ’ ઘર બદલવાના પ્રસંગોની હળવાશથી ધ્યાન ખેંચે છે. ‘વામકુક્ષી’ બપોરે સૂવાની ટેવવાળા માનવીની મર્યાદાને સાહજિકતાથી સ્પર્શે છે. ‘વાચનરોગ’ દંભી પુસ્તક-પ્રેમીઓની છબી ચીતરે છે. ‘જમાઈબાબુનાં સંસ્મરણો’માં પુત્રી વિશે, માતા વિશે, પિતા વિશે લખી મંગાવતા લેખોની જેમ જમાઈઓ પાસેથી લેખો મંગાવવાનો નવ્ય વિચાર, ને સંભવિત લેખોનાં લખાણથી વિનોદી વાતાવરણ બંધાઈ રહે છે. શક્ય છે, ભવિષ્યમાં કોઈ દ્વારા આ વિચાર (કે આના જેવા બીજા વિચાર; જેવા કે, જમાઈ વિશે સાસુ-સસરા પાસેથી લેખો મંગાવવા!) અમલમાં આવી શકે; તો એનો યશ આ લેખકને!

‘અ-ચાદગાર પ્રવાસ’ની, ભૂલી ન શકાયેલી પીડાદાયક યાદો – અકળામણો – અથડામણો કેવી રોચકતાથી રજૂ થઈ છે! ઠરાવેલાં દર્શનીય સ્થળો પર ઓછી ને રિપેરિંગમાં વધુ રોકાતી બસ એક સ્થળે ઊભી રહેતાં લેખક પૂછે છે : ‘ભાઈ, અહીંયાં જોવાનું શું છે?’/ ‘આ ખીણને જુઓ, એની આસપાસની પ્રકૃતિને જુઓ.’/ ‘ખીણમાં તે શું જોવાનું?’/ ‘સૌંદર્ય.’/ ‘સૌંદર્ય ક્યાં છે?’/ ‘ખીણમાં!’ – આ ખીણ જોઈને ‘હા, આપઘાત કરવાના સીનમાં મેં આ ખીણ જોઈ હતી ખરી.’ કહેતા પ્રવાસીબહેનનું વિધાન લેખકની માનસિકતાનો જ તો પડઘો પાડે છે!

મારી પશુસવારીઓમાં બકરીથી માંડી, ગધેડા, ઘોડા, ઊંટ, હાથી પર બેસવાના અનુભવો ને એ સાથે જોડાયેલો ડર હાસ્ય નિપજાવે છે; રૂમાલ મારો લેતા જાજોમાં રૂમાલ ખોવાની ટેવમાંથી હાસ્ય જન્મે છે; તો, પાર્કું સરનામું સરનામા પછી પણ ન મળતા ઠેકાણાની રામાયણ રજૂ કરે છે. પોસ્ટ ઓફિસમાં અલી ડોસાને મરણ બાદ દીકરીનો કાગળ મળવાનું કારણ લેખકે ખોળી કાઢ્યું છે. ‘નક્કી સરનામામાં લોચો હશે.’

આજના પ્રકાશકોની, લેખકોની, વિવેચકોની, અધ્યાપકોની, તેમ વેપારીઓ અને ગ્રાહકોની માનસિકતાનો

વાસ્તવરંગી આલેખ હાસ્યની શરતે, હાસ્યના વાઘા સાથે નિબંધનું રૂપ ધરે છે. પ્રવાસમાં ગયા વિના જ પ્રવાસપુસ્તકો ઢસડી મારતા લેખકો, પુસ્તક વાંચ્યા વિના જ પ્રસ્તાવના લખી આપતા વિવેચકો, પરિસંવાદમાં જવા આળસી ગયેલા હાજરજવાબી અધ્યાપકો ને ગાઈડો છાપવામાં વિશેષ રસ દાખવતા પ્રકાશકોની એક આખી ફોજ કિશોર વ્યાસે અહીં એક હરોળમાં ઊભી રાખી દીધી છે. મારું ડાયરીપુરાણમાં તો ગાઈડને આધારે જીવતાં ને અભ્યાસક્રમ બદલાતાં શોકગ્રસ્ત બની જઈ નવી ગાઈડોની ખરીદી વિશે ચિંતિત અધ્યાપકો હાસ્ય પાછળની ગંભીર સ્થિતિને સૂચવે છે.

લેખક હાસ્ય નિપજાવવા વિધવિધ પ્રયુક્તિઓ અજમાવતા રહે છે. ‘ખોટકાઈ ગયેલા પંખાની જેમ હું મૂંગો બેઠો રહ્યો’માં સરખામણી દ્વારા; ‘વીરરસ અચાનક કરુણરસમાં પલટાઈ ગયો’ કે ‘ચાનો ઠંડો પ્યાલો પકડાવી તે ધગધગતા સ્વરે બોલ્યો’માં વિરોધાભાસ દ્વારા; ‘કોઈ ગઝલકારની તાણીતૂસીને લખાયેલી ગઝલ જેવો હું...’માં ઉપમા દ્વારા; ‘ઉપલો માળ ખાલી છે’ કે ‘ફરતો પંખો’માં શ્લેષ દ્વારા, ‘પાથરેલી પથારી પથરા સમ બની ગઈ’માં પ્રાસ દ્વારા; ‘મોથ મારવી’, ‘દીવેલ પીધા જેવું મોં કરવું’ કે ‘ટાંટિયાની કઢી થઈ જવી’ જેવી રૂઢિપ્રયોગો દ્વારા; ‘તારું ખાસડું ને મારું માથું’ ને ‘દુકાળમાં અધિક માસ’ જેવી કહેવતો દ્વારા; ઊંઘતા માણસની ‘યોગનિદ્રા પર વારી જવાને બદલે લોકો અને ઉઠાડવાની તાકમાં રહે છે.’ જેવી અવળવાણી દ્વારા અને ‘હરિ તારાં નામ છે હજાર’, ‘ભાષાને શું વળગે ભૂર...’, ‘હું તો બસ, ફરવા આવ્યો છું.’ જેવી અનેક પંક્તિઓ દ્વારા હાસ્યનિષ્પત્તિની કળા આ હાસ્યકારને હાથવગી છે. આ બધાનો ઉપયોગ અહીં સર્જનાત્મક સ્તરે વિવિધ ભાતો રચે છે. આ નિબંધો વાંચતાં ક્યાંક જ્યોતીન્દ્ર દવે, ક્યાંક વિનોદ ભટ્ટ, ક્યાંક રતિલાલ બોરીસાગર તો ક્યાંક શાહબુદ્દીન રાઠોડ સ્મરણે ઝબકી જાય કે કોઈ ‘વામકુક્ષી’, ‘વાચનરોગ’, ‘મારી પશુસવારીઓ’ કે ‘રૂમાલ મારો લેતા જાજો’ જેવા નિબંધો અન્ય નિબંધની ઊંચાઈને ન આંબતા લાગે, તો લાગે; જે બાકી બચે છે તે આગવું છે, અનોખું છે. આપણે એટલું જરૂર કહી શકીએ કે સાવરકુંડલા બીજા બોરીસાગર આપવાના શ્રીગણેશ કરી ચૂક્યું છે. એમને શુભેચ્છાઓ.

□

પ્રેમાનંદનું ભાષાકર્મ – ચંદ્રકાન્ત શેઠ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૧૬.

૩. ૭૮, ૩. ૨૭૫

વિશે

નરોત્તમ પલાણ

ક્યાંક સરળ-રસિક, છતાં બે પ્રશ્નો

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરા સ્વાધ્યાયપીઠનું ચોથું પ્રકાશન પ્રેમાનંદનું ભાષાકર્મ (ચંદ્રકાન્ત શેઠ) હાથમાં આવ્યું કે તુરત કવિતાની ભાષાકીય સંઘટના વિશે ‘ભાષાકર્મ’ એવો શબ્દપ્રયોગ પ્રથમ કોણે અને ક્યા સંદર્ભમાં કર્યો – તેના વિચારો શરૂ થયા. નરસિંહરાવે ‘કાવ્યની શરીરઘટના’ વિશે ચર્ચા કરી છે, ત્યાં મૂળમાં ‘પોએટિક ડિક્શન’ હોવાનું સ્મરણ છે. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા સંપાદિત સંજ્ઞાકોશ (૧૯૮૬)માં આના માટે ‘કાવ્યપદાવલી’ એવો પ્રયોગ છે. (હા, દશ વર્ષ પછી પ્રકાશિત સાહિત્ય કોશ-૩ (૧૯૯૬)માં આ જ અધિકરણ યથાતથ મુદ્રિત થયું છે!)

ચંદ્રકાન્ત શેઠ ‘ભૂમિકા’માં ‘ભાષાકર્મ’ પ્રયોગ વિશે અને એનાથી પોતાને શું અભિપ્રેત છે તેની સ્પષ્ટતા કરતા નથી, પણ પુસ્તકમાંથી પસાર થતાં રાગ-ઢાળ-છંદ-પ્રાસ-અનુપ્રાસાદિ અલંકાર, વર્ણનાદિ સમજાય છે. અસંદિગ્ધપણે પ્રેમાનંદની ગણાતી બધી જ કૃતિઓના ભાષાકર્મની તપાસ અહીં છે.

અહીં કુલ ચાર વિષયાંગોમાં ભૂમિકા, પ્રેમાનંદની સાલવારી પ્રમાણેની કૃતિઓ, સાલ વિનાની કૃતિઓ અને પૂર્ણાહુતિ છે. આગળ-પાછળ નળાખ્યાનની હસ્તપ્રતનું પહેલું પાનું અને છેલ્લું પાનું મૂકીને એક સંઘટિત અભ્યાસ રજૂ થયો છે. અલબત્ત, આ પરિષદ પ્રકાશન છે એટલે પરિષદમાં જ સંગ્રહાયેલી પ્રેમાનંદના ઓખાહરણની સચિત્ર પ્રતમાંથી એક-બે ચિત્રો પણ અહીં જરૂર મૂકી શકાયાં હોત!

સામાન્યતઃ યાંત્રિક લાગે એવો આ અભ્યાસ, બેક પ્રશ્નોને બાદ કરતાં, રજૂઆતની સરળતા અને રસાવહતાના કારણે દાદ માગી લે તેવો છે. ચંદ્રકાન્ત શેઠની બહુશ્રુતતાએ

પણ અહીં રંગ આપ્યો છે.

અસ્તુ, બેક પ્રશ્નોમાં પહેલો પ્રશ્ન ચર્ચાના ભોગે ક્યાંક વધી જતી કથાનકની માત્રા વિશેનો છે. દશમસ્કંધની ચર્ચામાં તો પંડિત કથા કહેતા હોય એવા ઘાટ છે. આનાથી ચર્ચાની ગરિમા જળવાતી નથી. વળી મધ્યકાળની દરેક કૃતિમાં મંગલાચરણ લગભગ અનિવાર્ય છે, પછી દરેક આખ્યાનના આરંભે એનો નિર્દેશ નિર્જીવ પ્રસ્તાર બની રહે છે.

વિષયાંગ ત્રણમાં બે વિભાગ પાડ્યા છે, તેનાં શીર્ષકો આમ છે. (૧) ‘ચર્યાસાલ વિનાની પ્રેમાનંદની અસંદિગ્ધ કૃતિઓ’ અને (૨) ‘ચર્યાસાલના નિર્દેશ વિનાની પ્રેમાનંદની અસંદિગ્ધ કૃતિઓ’ – આનો અર્થ શો હતો?

આવી અસરળતા અન્યત્ર પણ છે જેમકે –

(૧) ‘ભૂમિકા’માં પ્રેમાનંદની વહેલામાં વહેલી કૃતિ મદાલસાઆખ્યાન ૧૬૭૨નો નિર્દેશ કરીને ચર્ચામાં પ્રથમ ક્રમે ઓખાહરણ ૧૬૬૬ મૂકેલ છે.

(૨) પ્રેમાનંદે જ્યારે ગુજરાતી કવિતાક્ષેત્રે પદાર્પણ કર્યું ત્યારે એમની સમગ્ર ભક્તિકવિતા, પદકવિતા, રાસ-પ્રબંધની કવિતા ને આખ્યાન-કવિતાની એક સાતત્યપૂર્ણ મજબૂત પરંપરા હતી જ.’ (પૃ. ૫) ‘ભક્તિ’ની માફક શું ‘પદ-પ્રબંધ’ વિષયવસ્તુ છે અથવા ‘પદ-પ્રબંધ’ની જેમ ‘ભક્તિ’ શું સ્વરૂપ છે?

(૨) કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી નિર્દિષ્ટ રાસયુગ પ્રેમાનંદના ‘આખ્યાનયુગ પૂર્વેનો તબક્કો હતો. વળી રાસયુગના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતમાં રાસ અને કૃષ્ણભક્તિનું – ભાગવતભક્તિનું મોજું ફેલાતું જણાય છે.’ (પૃ. ૫) અહીં એકથી વધારે વિધાનોમાં અસરળતા છે. સૌ પ્રથમ તો આ રાસયુગ સંજ્ઞા હવે પુનર્વિચાર માગે છે. શાસ્ત્રીજી ખુદ એની પૂર્વમર્યાદા અને ઉત્તરમર્યાદા વિશે ફરતા રહ્યા છે. આજે એમ લાગે છે કે આ સંજ્ઞામાં જૈન, જૈનેતર અને જૈનેતરની પેટા શાખા જેવા ચારણી સાહિત્યનો સમુચિત વિચાર થયો નથી. અને ‘રાસયુગ’ના ઉત્તરાર્ધમાં ‘ભાગવતભક્તિ’ એટલે શું? ગુજરાતમાં ઈસ. ૧૦ના આરંભથી બાલલીલાનાં શિલ્પો મળતાં થાય છે અને પાંચમી સદીનું દામોદરરાયનું મંદિર નરસિંહની ભૂમિમાં હયાત છે. આ જ સમયથી શ્રીકૃષ્ણસંબંધી સાહિત્ય મળતું થાય છે,

તેની વિસ્તૃત નોંધ ભાયાણીસાહેબ અનુસંધાન (૧૯૭૨)માં (૫૦ ૧૦૦ થી ૧૩૭) લે છે.

(૪) અભ્યાસગ્રંથમાં કબીર અને નાનક પછી જ્ઞાનેશ્વર આવે? આશ્ચર્ય એ છે કે દરેકના નામ પાસે સમયનિર્દેશ થયો છે પણ સમય મુજબ કમ અપાયો નથી! આ એક જ પેરેગ્રાફમાં બે વાર ‘ખરાં ઇલ્મી અને ખરાં શૂરાં’ આવે તે પણ શેઠ જેવા સજ્જદજજ સર્જક માટે શોભાસ્પદ નથી. અહીં ઉતાવળ થઈ છે. પુસ્તક લખવામાં આટલો સમય લીધા પછી પણ ઉતાવળ?

(૫) પ્રેમાનંદની કૃતિઓને તે કાળક્રમ મુજબ ગોઠવે છે, (૫૦ ૮-૯) ત્યાં મહાકવિ પ્રેમાનંદ ત્રિશતાબ્દી સ્મૃતિગ્રંથ (૧૯૬૮)માં મંજુલાલ મજમુદારે આપેલી ‘સંવતવાર નોંધ’ ધ્યાનમાં લીધી હોત તો વધુ વિશદ બની રહેત. દા.ત. ૧૬૭૬માં નળાખ્યાન દર્શાવે છે તે નંદરબારના દેશાધિપતિની પત્ની ગુજરી જતાં બીજી વાર લખાયેલા નળાખ્યાનનું પર્વ છે. આ યાદીમાં શેઠ પ્રેમાનંદની કુલ ચોવીશ કૃતિઓ ગણાવે છે, જ્યારે જ્યંત કોઠારી ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ (સંવર્ધિત ૨૦૦૪)માં ઓખાહરણથી મહિના સુધીની પચીસ કૃતિઓ ગણાવે છે. (૫૦ ૭૦) શ્રાદ્ધ શેઠમાં નથી, તેમ ‘બાલલીલા-વ્રજવેલ’ને કોઠારી એક જ કૃતિ ગણાવે છે, જ્યારે શેઠ બન્નેને જુદી જુદી ગણાવે છે. શેઠ શાસ્ત્રી-જેસલપુરા સંપાદિત પ્રેમાનંદની કાવ્યકૃતિઓમાં જે કૃતિ હોય તેનો જ અભ્યાસ આપે છે તે પણ અસરળતા ઊભી કરે છે, વળી શાસ્ત્રી-જેસલપુરાએ બીજી આવૃત્તિમાં અમુક કૃતિઓ દૂર પણ કરી છે. આવી સ્થિતિમાં, પૂરતો અવકાશ છે ત્યારે અને ખુદ શેઠ સક્ષમ છે ત્યારે એમણે પ્રેમાનંદ વિશે ધ્યાનથી કામ કરવા જેવું હતું.

○

વિષયાંગ બીજામાં ઓખાહરણથી રણયજ્ઞની તપાસ છે. ઓખાહરણનાં કથન, વર્ણન, અલંકાર, શબ્દપ્રયોગ, રૂઢિપ્રયોગની નોંધ સાથે પ્રેમાનંદના ‘ભાષાકર્મ’માં જે રીતે વિભક્તિપ્રત્યયનો ઉપયોગ થયો છે તે શેઠ સદષ્ટાંત અલગ તારવી દર્શાવે છે, ‘તારી પુત્રીનો’ને બદલે ‘પુત્રી તારીનો’ (૫૨૧). આ શેઠની સૂઝ, સમજ અને સક્ષમતાની સાબિતી છે. ચર્ચામાં પોતે ‘પેશો’ અને ‘મગજવગો’ વગેરે જે શબ્દપ્રયોગો કરે છે તે પણ હૃદય બની રહે છે. વાક્યશક્તિ અને વર્ણનશક્તિના મહત્ત્વના નમૂના તરીકે શેઠ

ઓખાહરણને ગણાવે છે અને અનિરુદ્ધના પાત્રને વીરોચિત તથા પ્રભાવક કહે છે. અહીં તુરત આપણને કોઠારી યાદ આવી જશે! ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ-૨/ ખંડ-૧માં કોઠારી ઓખાહરણને બહુ ધ્યાન ખેંચતી કૃતિ નથી ગણતા. એમાં કલાશક્તિનું સુગ્રથન થયું નથી, અનિરુદ્ધનું પાત્ર ક્રિયા કરનાર નહિ પણ ક્રિયાનો ભોગ બનનાર પાત્ર છે – એમ જણાવે છે! યાદ રહે, શાસ્ત્રી-જેસલપુરાએ ૨૯ કડવાં જ લીધાં છે, જ્યારે મૂળમાં ૫૨ (બાવન) છે!

ચંદ્રાહાસાખ્યાનમાં પ્રેમાનંદની કથનકલા, વિષયાનું પાત્ર અને નાટ્યાત્મકતા સ-રસ રીતે તારવી દર્શાવી હોવા છતાં એકંદરે ભાષાકર્મના ભોગે કથાસાર વધુ થઈ ગયો છે. અભિમન્યુ આખ્યાનમાં બ્રાહ્મણવેશધારી કૃષ્ણની ઉક્તિઓ અને ઉત્તરા-અભિમન્યુ વચ્ચેની અસંગતિ – એમ પ્રેમાનંદના ભાષાકર્મની સબળી-નબળી બન્ને બાજુની નોંધ શેઠ લે છે.

મદાલસા આખ્યાનમાં પણ ચર્ચા કથાસાર હેઠળ દબાઈ ગઈ છે. પણ અહીં એક બીજી મજા છે : સ્ત્રીપાત્રોના વર્ણનમાં પ્રેમાનંદ ‘મોહ્યો મોહ્યો ઉર-કુંભસ્થળ’ અને વેણુનાદ સાંભળતાં જ અર્ધી ચોળી પહેરીને ગોપીઓ ભાગે ત્યારે ખુલ્લા રહી ગયેલા એક સ્તન માટે ‘દહેરા વિના ઉમિયાનાથ’ જેવી ઉપમા યોજે તે તો ચંદ્રકાન્ત તારવે જ પણ ઝેંશી (૮૦)ની આજુબાજુના ચંદ્રકાન્ત, એકમેક માટે તરફડતાં ઋતુધ્વજ-મદાલસાનું, અનેક મુશ્કેલીઓ પછી નાગલોકમાં જે પુનર્મિલન થાય અને સામસામા દોડીને જે તીવ્રતાથી એકબીજાના શરીરને ભચડી નાખે ‘સાહાંમાં સાહાંમાં ધસ્યાં બન્યો, ભચરડાયાં તન જી’ – એમાં ખાસથી ‘ભચરડાયાં’ શબ્દ અલગ નોંધે ત્યાં પ્રેમાનંદ સાથે ચંદ્રકાન્તની રસિકતા પણ આસ્વાદ્ય બની રહે છે!

સુદામાચરિત્ર વિશેના શેઠના સ્વાધ્યાયની રજૂઆત માણવા જેવી છે ‘વિમળ વાણી’ માગીને પ્રેમાનંદ એના સહારે છેક સચ્ચિદાનંદ સુધી પહોંચી જાય તેનો આલેખ, ભાષાકર્મની રસાવહતા સોદાહરણ સ્પષ્ટ કરતાં કરતાં પ્રેમાનંદની કવિપ્રતિભાના, સખ્યભાવથી ભર્યા ભર્યા આ વાક્યમય અવતાર સમા સુદામાચરિત્રને ચંદ્રકાન્ત જે ઉમળકાથી અશિથિલ એવી પ્રવાહી ભાષામાં રજૂ કરે છે ત્યાં તેમનો ‘સ્વાધ્યાય’ સહેજ પણ સ્વાધ્યાયપણું ગુમાવ્યા વિના લલિત નિબંધ બનીને આપણો રાજીવો જીતી જાય છે!

હૂંડી, મામેરું અને સુધન્વાખ્યાન શુદ્ધ મધ્યકાલીન એવી શ્રવણપ્રધાન કૃતિઓ છે. એની ચર્યામાં ચંદ્રકાન્ત પણ 'શ્રદ્ધાળુ' અનુભવાય છે. શામળશા શેઠ, ખોખલો પંડ્યો, દામોદર દોશી અને કમલા શેઠાણી - પ્રેમાનંદનાં સદાકાળ જીવંત પાત્રો છે. આ પાત્રો આપણા સમાજમાં એટલાં લોકપ્રિય બનેલાં છે કે દ્વારકામાં શામળશા શેઠની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા પણ થયેલી છે!

મામેરું તો કશા જ આયાસ વિનાની પ્રેમાનંદની એક સાવ સહજ કલાકૃતિ છે. અહીં પણ શેઠ ચર્યા કરતાં કથારસમાં વધારે વહેતા અનુભવાય છે. આમ છતાંય શેઠનાં અમુક નિરીક્ષણો નવીન છે. ખાસ કરીને મામેરુંમાં નાગરી નાતનું જે ચિત્ર છે તે દર્શાવીને શેઠ તારવે છે કે પ્રેમાનંદ સમુદાયનાં ચિત્રો આલેખવામાં ઘણા કુશળ છે.' (પૃ૦ ૧૦૮) અહીં મુનશી યાદ આવી જાય છે! તેમણે ચિત્રમયતાને પ્રેમાનંદની સફળતા ગણાવી છે. આપણે ઉમેરીએ કે વ્યક્તિચિત્ર અને સમૂહચિત્રની માફક સ્થળચિત્ર (નરસિંહનો ઉતારો) તથા સાધનચિત્ર (નરસિંહનું વેલડું; 'અભિમન્યુ-આખ્યાન'ની પેટી) પણ પ્રેમાનંદની સર્જકતાની અનોખી સિદ્ધિ છે.

નળાખ્યાન અને દશમસ્કંધ અહીં સૌથી વધારે પૃષ્ઠો રોકે છે. બહુધા આ ચર્યા અને અવતરણ પામતી પ્રેમાનંદની પંક્તિઓ પૂર્વસૂરિઓના પગલે પગલે છે. - આ બન્ને કૃતિઓ વિશે આપણા સમર્થ વિદ્વાનો નવલરામ, મંજુલાલ મજમુદાર, મુનશી, સાંડેસરા, શાસ્ત્રી, ભાયાણી, ઉમાશંકર જોશી અને નગીનદાસ પારેખ (ખાસ કરીને નળાખ્યાનના હંસની ચર્યા!) જેવાના અભ્યાસ પછી શું શેષ રહ્યું હોય?

શેઠની વિસ્તૃત ચર્યા પ્રમાણમાં સપાટ બની ગઈ છે, ત્યાં નળાખ્યાનની શાસ્ત્રીય વાચના વિશેની ઉમાશંકરની સમીક્ષા અને 'મારું માણેકડું' વિશેનો સિતાંશુનો પ્રતિભાવ ઉપયોગી બની રહેત.

૧૯૫૧માં નળાખ્યાનનાં જુદાં જુદાં બે સંપાદનો મગનભાઈ દેસાઈ અને અનંતરાય રાવળ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયાં. આ સંપાદનો વિશેની ઉમાશંકરની લઘુચર્યા, ભાષાકર્મની તપાસમાં કેટલું ઊંડું ઊતરી શકાય તેના એક મધુર ઉદાહરણ સમી છે. 'કદલી સંભા જુગમ સાહેલડી, વચ્ચે વેદભાઈ કનકની વેલડી' - તે સુપ્રસિદ્ધ દમયંતીરૂપવર્ણનમાં 'કુચભૂષણ કદલીપત્ર ઉપર, નાદ તેહનો ઊઠે' - એવી

પંક્તિનો અર્થ બેસતો નથી એવી કંઈક નોંધ મગનભાઈએ કરી, આજ સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલા પાઠોમાંથી અનંતરાયે 'કદલીપત્ર' એટલે 'દમયંતીનો વાંસો' એમ સ્વીકારીને 'વાંસા ઉપર પડતા ચોટલાનો નાદ' - એમ સ્પષ્ટ કર્યું. 'કુચ'ના બદલે 'કૂચ' પાઠ સ્વીકારતાં મુશ્કેલી ઊભી થઈ એમ ઉમાશંકર સમાપન કરે છે. (નિરીક્ષા, ૧૯૬૦)

આમ જુઓ તો પ્રેમાનંદના ભાષાકર્મ વિશેની આ ઘણી સૂક્ષ્મ અને ભારે રસિક ચર્યા છે. શેઠ 'નળાખ્યાન' વિશે મુનશીની લાંબી લાંબી નોંધ ઉતારે છે. (પૃ૦ ૧૩૫-૧૩૬) તેના બદલે તેમની પાસેથી આવી ચર્યાની અપેક્ષા રહે.

નળાખ્યાન જેવી જ ટાઢી અને રૂઢ ચર્યા દશમસ્કંધ વિશે પણ છે. દશમસ્કંધના 'મારું માણેકડું' વિશે 'ગુજરાતી ઊર્મિકવિતાનું એક ગુરુશિખર' અને પ્રેમાનંદની ભાવરસની નિષ્પત્તિ કવિતામાં કેવી કલાત્મક હોય છે તે આ પદ રૂડી રીતે બતાવે છે.' (પૃ૦ ૨૦૩) એવાં સીધાં વિધાનો શેઠ કરે છે ત્યાં ભાષાકર્મની કંઈ ખૂબીથી આ રચના 'ગુરુશિખર' બની અથવા 'ભાવરસ' અને 'કલાત્મકતા' પ્રગટી - એની 'રૂડી રીત' વિશે, કહો કે જે હેતુ માટે આ પ્રોજેક્ટ છે તે હેતુને - ભાષાકર્મને - ચરિતાર્થ કરતી કોઈ ચર્યા અહીં નથી!

સિતાંશુએ ઉમાશંકર સંપાદિત પ્રતિભા અને પ્રતિભાવ (૧૯૮૧) માં આ પદના ભાષાકર્મની સૂક્ષ્મ ચર્યા કરેલી છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં પાર્વતી, દેવકી અને જશોદાના મુખમાં પુત્રવિયોગનાં પદો મુકાયેલાં છે. શિવજી દ્વારા ગણેશમસ્તક-છેદન થાય છે, ત્યારે પાર્વતી : 'બોલો હો બોલો ગણપતિ' (વિષ્ણુદાસ 'ઓખાહરણ') અને જનમતાંની સાથે જ પુત્રથી વિખૂટી પડેલી દેવકી 'ધન્ય જશોદા, ધન્ય જશોદા, વણપ્રસવે થઈ માતા, એક રાતની હું નહિ માતા - ' (પ્રેમાનંદ, દશમસ્કંધ ૬૩૧-૧૪) -- એવો દેવકીનો વિલાપ તથા 'મારું માણેકડું'માં જશોદા - એવી ત્રણ માતાઓની સમાન ભૂમિકા બાંધીને સિતાંશુ અનુભૂતિની અખિલાઈ દર્શાવે છે, તેમાં ધ્યાન દોરે છે, કે શાસ્ત્રી-જેસલપુરાના સંપાદનમાં આ પદમાં આવતા 'હરિ આવે ગૌ ચારી' પાસે પ્રશ્નાર્થ છે, જ્યારે ઉમાશંકર-ભાયાણી અહીં અલ્પવિરામ મૂકે છે! પછી કહે છે કે પ્રશ્નાર્થ, અલ્પ કે પૂર્ણવિરામ વચ્ચેની સમતુલા એક ઉત્તમ કવિ જ જાળવી શકે. કથન, વર્ણન કે પ્રાસાનુપ્રાસની ચર્યામાં જ ભાષાકર્મ

નથી, વ્યાકરણનાં ચિહ્નો પણ કવિકર્મની ગવાહી બની રહે છે. એટલે, આવી ભાષાકર્મ-ચર્ચાને આ પુસ્તકમાં અવકાશ સાંપડ્યો નથી તે આપણું દુર્ભાગ્ય છે.

પ્રેમાનંદની શૃંગારલીલાના વર્ણનમાં આવતા 'નખક્ષત' અને 'અધરંશ'થી ગઈકાલનો વાચક કે શ્રોતા અભિભૂત બની જતો પણ આજે 'નખક્ષત' કે 'અધરંશ' કઈ ટેકનિકથી 'કવિતા' સુધી પહોંચે છે તેના વિમર્શની અપેક્ષા અહીં છે. આ દૃષ્ટિએ શેઠની ચર્ચા એક વ્યાપક પ્રકારના આસ્વાદ જેવી જ લાગે છે.

રણવજ્ર શ્રીધર વ્યાસના રણમલ ઈંદના પગલે ચાલતી અને ચારણી પરંપરાને સાર્થક કરતી પ્રેમાનંદની કૃતિ છે. બન્નેમાં યુદ્ધવર્ણન કેન્દ્રસ્થાને છે પણ પ્રેમાનંદની વિશિષ્ટતા રામ-રાવણના યુદ્ધને 'યજ્ઞ'નું રૂપક આપીને વર્ણવવામાં છે. જોકે શેઠ કડવાનુસાર સાર સિવાય ભાષાકર્મના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ રૂપકના સાધકબાધક પાસાની કોઈ ચર્ચા કરતા નથી.

વિવેક વણઝારો અને વામનચરિત્ર આદિ પ્રમાણમાં ગૌણ ગણાતી પ્રેમાનંદની કૃતિઓ વિશે પણ શેઠ ઠંડા રહ્યા છે. પૂર્ણાહુતિમાં પોતાના સ્વાધ્યાયને 'આસ્વાદલક્ષી' ગણાવ્યો છે. આપણે પૂછી શકીએ કે તમને 'ભાષાકર્મ લક્ષી' સ્વાધ્યાય માટે પસંદ કરેલા છે તે કેમ ભૂલી ગયા?

□

ગુજરાતી સાહિત્યિક પત્રકારત્વ : પ્રવાહો અને પ્રયોગો -
વિનાયક જાદવ
પ્રકા. પોતે, વિ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫,
૩. પૃ. ૪૨૨, ૩. ૪૫૦.
વિશે
કિશોર વ્યાસ

નિષ્ઠાવાળો પણ ઝીણવટો ચૂકી જતો સ્વાધ્યાય

ગુજરાતી સાહિત્ય અને પત્રકારત્વના અધ્યાપક તરીકેની કામગીરી કરતા અને જેસુઈટ સંઘમાં દીક્ષા પામેલા ફાધર વિનાયક જાદવનો આ શોધનિબંધ સાહિત્યિક સામયિકોના અઢી દાયકાની યાત્રાને તપાસે છે ને એ સંદર્ભમાં આપણું સાહિત્યિક પત્રકારત્વનું ચિત્ર કેવું ઊપસે છે એની તપાસ આદરે છે.

આ પુસ્તકના પ્રસ્તાવનાકાર શ્રી વિષ્ણુ પંડ્યાએ અહીં સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનનો પ્રસંગ નોંધ્યો છે. એકવાર સાહિત્યિક પત્રકારત્વનો વિષય કોઈ વક્તા ચર્ચવાના હતા ત્યારે મુંબઈના એક ગુજરાતી અખબારના તંત્રીએ પાનું ભરીને લેખ લખ્યો (એ લખનાર મોટાભાગે 'સમકાલીન'ના તંત્રી હસમુખ ગાંધી હતા. જુઓ 'સમકાલીન', તા. ૧૧.૦૭.૮૦) તેનું શીર્ષક હતું : 'સાહિત્યિક પત્રકારત્વ જેવી કોઈ વિભાવના જ નથી.' પત્રકારો એ આવેશ પછી આજના સમયે પણ વિષ્ણુ પંડ્યા સાહિત્યિક પત્રકારત્વના ચહેરાની અનિવાર્ય શોધના શ્રીગણેશ આ સંશોધનથી થાય છે એવું વિધાન કરે છે ત્યારે એમની નજરમાં આ વિષય સંદર્ભે આ પૂર્વે થયેલાં કુમારપાળ દેસાઈ, પ્રીતિ શાહ, રમણ સોની, હસિત મહેતા જેવા વિદ્વાનોનાં કામ નજરમાં આવ્યાં લાગતાં નથી. અખબારમાં લખાયેલા તંત્રીલેખ પછી તો કેટલાંયે પાણી વહી ગયાં. એ સમયગાળા પછી અનેક મહત્ત્વના ગ્રંથો આ વિષયમાં થયા છે એટલું જ નહીં, મહાનિબંધોની સૂચિઓ તરફ નજર કરશો તો આ વિષયનાં અનેક સંશોધનો પ્રકાશિત થવાની રાહ જોતાં ઊભાં છે એ આ વિષયના મહત્ત્વને અને એમાંના વિત્તને સૂચવે છે.

૧૯૮૦ થી ૨૦૧૫ના સમયગાળામાં ચાલેલાં સાહિત્ય સામયિકોની એક સૂચિનો આલેખ સંશોધકે અહીં આપ્યો છે પરંતુ એમાં ઘણી ક્ષતિઓ છે. 'કોડિયું'ના વર્તમાન તંત્રી, આખરી સંપાદક લેખે સુરેશ દલાલનું ને પ્રકાશનસંસ્થા તરીકે જન્મભૂમિ દર્શાવાયું છે જેને આ સામયિક સાથે કોઈ સંબંધ નથી. 'નવચેતન'નું પ્રકાશનવર્ષ ૧૯૨૭ નથી પણ ૧૯૨૨ની પહેલી એપ્રિલે 'નવચેતન' પ્રકાશિત થયેલું. (જુઓ : 'સ્મૃતિસંવેદન', ચાંપશી ઉદેશી. આવૃત્તિ બીજી, ૧૯૮૩, પૃ. ૪૦). 'સંસ્કૃતિ' ૧૯૮૪ નહીં પણ ૧૯૮૪માં સમેટાયું હતું. 'પ્રત્યક્ષ'ના વર્તમાન સંપાદકોમાં જયદેવ શુક્લ અને નીતિન મહેતાનાં નામ પણ છે, પરંતુ શરૂઆતનાં ૩ વર્ષ પછી તો એના સંપાદક માત્ર રમણ સોની છે. આ બધી બાબતો નોંધવાનું કારણ એ છે કે સંશોધનમાં આવી વિગતોની ચોકસાઈ પણ મહત્ત્વ ધરાવે છે. હકીકતને એકસરખી રજૂ કરવી એવી શિસ્ત આવાં સંશોધનોમાં જરૂરી બની જતી હોય છે. કિશોર સોલંકી નહીં પણ કિશોરસિંહ સોલંકી, રમણલાલ સોની નહીં પણ રમણ સોની જોઈએ. સાહિત્યના કોઈ શિખાઉ કે અપરિચિત વ્યક્તિએ

કરેલા ઉલ્લેખો હોય એવી સંશોધકની છાપ પડવી ન જોઈએ. હાજી મહમ્મદ અને બચુભાઈ રાવતને ગુજરાતી સાહિત્યિક પત્રકારત્વના પ્રણેતાઓ ચોક્કસ કહી શકાય પણ અહીં ઉલ્લેખ પામેલા રણજિતરામને એ કક્ષાએ કઈ રીતે મૂકી શકાય? (૫૦ ૧૫).

આ શોધનિબંધ છ પ્રકરણોમાં વહેંચાયેલો છે. જેમાં ત્રણ પ્રકરણો ગઈ સદીના નવમા-દસમા દાયકાનાં અને એકવીસમી સદીનાં સાહિત્યસામયિકોનો પ્રદાનલક્ષી ઇતિહાસ આપે છે તો અન્ય પ્રકરણોમાં સાહિત્યિક પત્રકારત્વ સંદર્ભની ચર્ચાઓ ઝિલાયેલી છે. ‘સાહિત્યિક પત્રકારત્વ સ્વરૂપ અને પરિચય’ જેવા પ્રકરણથી આરંભાતા આ નિબંધમાં સાહિત્યિક પત્રકારત્વને સાહિત્યકારોની અખબારી પ્રવૃત્તિ કહેવી કે પત્રકારોની સાહિત્યલક્ષી પ્રવૃત્તિ કહેવી એની સંદર્ભો સમેત ચર્ચા છે. સાહિત્યિક પત્રકારત્વની તોલે શું બિનસાહિત્યિક પત્રકારત્વ હોઈ શકે? શું સાહિત્યિક પત્રકારત્વને પ્રાયોજિત સાહિત્ય (applied literature) કહી શકાય? આવા પ્રશ્નો અને અન્ય તજજ્ઞોનાં મંતવ્યોને ગૂંથતા જઈ તેઓ આ વિભાવનાને સ્પષ્ટ કરવાની મથામણ કરે છે. પણ એમાં ‘આ વિભાવના અન્વયે પ્રધાનપણે પત્રકારત્વની પાંખો લઈને સાહિત્યે ભરેલી ઉડાનનો ક્યાસ’ કે ‘પ્રજાની સાહિત્યાભિમુખતાનું ખગ્લાસગ્રહણ’ જેવાં વાક્યો ઘૂસી ગયાં છે. ‘સાહિત્યકારો પાસે કલમ છે. સાહિત્યનાં સાધન છે પરંતુ હાંસિયામાં ધકેલાયેલા વર્ગની વરવી અનુભૂતિ નથી’ જેવાં વિધાનો સંશોધકે કેમ કર્યા હશે એવો પણ પ્રશ્ન થવાનો. જો કે ‘સંપાદકવ્યાપાર એવો ચુસ્ત હોવો જોઈએ કે કીમતી સાહિત્યની બાદબાકી ન થઈ જાય અને એવો શિથિલ ન હોવો જોઈએ કે તુચ્છ સાહિત્ય પ્રવેશી જાય’ કે પછી ‘ઐરાવત તો સાહિત્યનો જ, પરંતુ અંકુશ અખબારનો’ જેવાં નિરીક્ષણો સંશોધનનો મહત્ત્વનો અંશ બની રહે છે. આ સંશોધનની એક ખાસિયત એ છે કે સંશોધકે ચારેબાજુએ નજર દોડાવી છે. કેવળ ગુજરાતી તજજ્ઞોની ચર્ચાને બદલે એમણે હિન્દી પત્રકારત્વની પણ વિગતે વાત કરી છે. તેમને અમેરિકાની યુનિવર્સિટીમાં પત્રકારત્વના અભ્યાસની તક મળી હોવાથી એ સંદર્ભો પણ આ સંશોધનનાં રુધિર અને પ્રાણ બને છે. સાહિત્યિક સામયિકોની પ્રવૃત્તિઓ, સંપાદકની

ભૂમિકા અને પત્રકારત્વવિષયક મૌલિક નોંધ પણ આ નિબંધનું મહત્ત્વનું પાસું છે. વીસમી સદીના ચોથા ચરણમાં અને એકવીસમી સદીના આરંભના અર્ધા દશકમાં સાહિત્ય સામયિકો થકી કેવાં કેવાં પ્રવાહો વણાયા અને પ્રયોગો પ્રગટ્યા તેનો ક્યાસ કાઢવો જરૂરી બને છે.’ એવા ધ્યેયથી અહીં એ સમયગાળાનાં આપણાં સાહિત્યસામયિકોની સામગ્રીની તપાસ થઈ છે. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’નો નવમો દાયકો કેવો ફલપ્રદ રહ્યો છે એની ચર્ચામાં એક તરફ તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને બીજી તરફ સાહિત્ય વિષયક સામગ્રી પાણી અને તેલ જેવાં છૂટાં જ રહે છે’ કે પછી બે વિષયો, પ્રવાહોનો સામયિકમાં જાણે શંભુમેળો રચાયો હોય એવી અસર અનુભવાય છે’ એમ તેઓ સ્પષ્ટ કહી શક્યા છે. પરંતુ આવા અભ્યાસમાં પાંચ સાત પંક્તિના ફકરાઓને નોંધીને મુદ્દા બાંધીને ચર્ચા થઈ છે એ શાલેય પદ્ધતિનો અનુભવ કરાવે એવું છે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ જેવા સર્વસામાન્ય સામયિક માટેનાં તારણો કે અન્ય સામયિકો માટેની નોંધમાં પણ એકસરખી પદ્ધતિનો વિનિયોગ થયો નથી. જેમકે ‘કુમાર’ના સંદર્ભે તેઓ કહે છે કે ‘વિવિધ પ્રતિષ્ઠિત સર્જકો બચુભાઈ રાવત વિશે લખવા જતાં કુમાર વિશે લખી બેઠા છે અને કુમાર વિશે લખવા જતાં બચુભાઈ વિશે લખી બેઠા છે’ આમ કહેવા પાછળ સંશોધકનો આશય કુમાર અને બચુભાઈ રાવતના અભેદને દર્શાવવાનો હશે પરંતુ સંશોધક પણ એ દિશામાં જ ચાલ્યા છે અને કુમારની સાથે બચુભાઈના સંપાદકકર્મની જે વિશેષ વાત કરી એ અન્ય સામયિકોના સંપાદકો વિશે બનવું જોઈએ. જે અહીં જોવા મળતું નથી. ખાસ તો આ અઢી દાયકામાં સંપાદકોની સાહિત્ય સામયિક વિષયક વિભાવના કેવી છે એ જ તપાસનો મુખ્ય વિષય હોય ત્યારે એ વાત મહત્ત્વની બની રહે. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ જેવા સામયિકોના પ્રયોજનો, સામયિક ઢંઢેરાઓ, સંપાદકોની સમૃદ્ધ પરંપરા, એની સાહિત્યસૂચિઓ કે લેખસંગ્રહોની. એ સામયિકે ભૂતકાળમાં કરેલા કોઈ અનોખા કામગીરીનો ટૂંકો ઇતિહાસ પણ અહીં હોવો જોઈતો હતો. નવમા દસમા દાયકાનો હિસાબ રજૂ કરવાનો હોય ત્યાં આવું લંબાણ કરવાની શી જરૂર? એવા પ્રશ્નો જવાબ એ છે કે આ સંશોધન છે ને ત્યારે સામયિકને સમગ્રતાથી જોવું અનિવાર્ય બને.

‘કવિતા’ જેવા સામયિક માટે આપણે વીસ પાન ફાળવીએ એમાં કશો વિવાદ ન હોઈ શકે પણ બે દાયકાને પાર કરી ગયેલાં ‘બેવના’ કે ‘સાયુજ્ય’, ‘સન્ધાન’ કે ‘હયાતી’ વિશે જે પૃષ્ઠી ફાળવાયાં છે એ અસંતુલિત છે. પ્રત્યેક સાહિત્ય સામયિકના સંપાદનની ભાતની, સામગ્રી અને સાહિત્યવિષયક નવતાની અને એના વિત્તની અહીં સમીક્ષા થઈ છે. આ સમયનાં સામયિકોમાં પ્રગટેલા નવોન્મેષો, ઉત્તમ કૃતિઓની સંશોધકે માસ અને વર્ષ સાથે નોંધ આપી છે. વળી, આ સમયમાં કોઈ ચર્ચાએ જોર પકડ્યું હોય, વિશેષાંકો થયા હોય તો એની પણ સમીક્ષા થઈ છે. કોઈ જગાએ તો આપણાં સાહિત્યવલણોનું પ્રતિબિંબ પણ આકારિત થઈ ઊઠે એવી નોંધ સંશોધક કરે છે. ‘શબ્દસૃષ્ટિ’ના માનાર્હ સંપાદક તરીકે વિદાય થયેલા સુમન શાહની વિદાયનો અણસાર એ પછીના કોઈ અંકોમાં જોવા ન મળતાં સંશોધક કહી ઊઠે છે : ‘ત્રણ ત્રણ વર્ષનું એકધારું સંપાદકપણું નિભાવનારનું આવું ઘટનાહીન (અનઇવેન્ટફૂલ) અલોપ થવું સામયિકને માટે શોભનીય ન ગણાય બલકે સામયિકમાં રાજકારણની અશુભ આશંકા પ્રેરે તેવું પણ ગણાય.’ આવી સ્પષ્ટતા પ્રત્યેક સામયિક અભ્યાસમાં તેઓએ દાખવી છે જે સંશોધકના સઘન વાચનનો સંકેત આપે છે. નિરીક્ષણો સંતુલિત અને સંયમિત છે એ પણ આ અભ્યાસનું ધ્યાનાર્હ બિંદુ છે.

‘સાહિત્યે નીવડેલું પત્રકારત્વ’ એ પાંચમા પ્રકરણમાં પત્રકારત્વના માધ્યમ થકી સાહિત્યના ખેડાણની કમબદ્ધ વિગતો અહીં મૂકવામાં આવી છે. સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ વચ્ચેની હરફરમાં પરદેશી સાહિત્યકારો અને પ્રસિદ્ધ કૃતિઓની તેમ પત્રોની નોંધ અહીં લેવાઈ છે તો અનુઆધુનિકયુગમાં પત્રકારત્વના પ્રભાવે રચાયેલી કૃતિઓની સમીક્ષા પણ અહીં છે. છાવણી (ધીરેન્દ્ર મહેતા), મુખ્યમંત્રી (વિષ્ણુ પંડ્યા) જેવી અનેક રચનાઓને કારણે ઉભય ક્ષેત્રોમાં ક્યાં લાભ શક્ય બન્યા છે એની રસિક ચર્ચા થઈ છે એ જ રીતે ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવા પત્રકાર અને સાહિત્યકારના પ્રદાનનો મહિમા પણ અહીં છે. છેલ્લે અપાયેલા સંકલનલક્ષી મુદ્દાઓમાં આપણા સાહિત્યિક પત્રકારત્વની ત્રણ વિભાવનાઓ-સાહિત્ય વિશેનું પત્રકારત્વ, સાહિત્યે નીવડેલું(જેવું) પત્રકારત્વ અને પત્રકારત્વ મૂલ સાહિત્યને તેઓ મૂકી આપે છે. ઝડપી બનતા જતા યુગમાં

ઉછરી રહેલી પેઢીને પડદાની પેઢી કહી છે એ સંદર્ભને તેઓ અહીં પ્રત્યક્ષ કરે છે. પડદા ધરાવતાં માધ્યમો જેવાં કે ટીવી, ફિલ્મ, મોબાઇલ, કમ્પ્યુટર, આઇપેડ પર ઝળૂંબતી આખીયે પેઢી સતત પડદાના સંપર્કમાં – ને એથી લાઘવભરી શૈલીમાં ટેવાયેલી દીર્ઘ સ્વરૂપોના, લાંબાગાળાના કમિટમેન્ટને સહી શકતી નથી. આવા ત્વરિત સંસ્કૃતિના વાતાવરણમાં સાહિત્ય સ્વરૂપ અને સાહિત્ય સામયિક આ પેઢીને કેટલું ને કેલું માફક આવે – એ મતલબની ચર્ચા સ્પર્શક્ષમ બની છે.

કંઈક સાહિત્યિક ને રંગદર્શી લાગતી લેખનશૈલી, પાંડિત્યસભર ભાષા ધરાવતો આ દીર્ઘ શોધનિબંધ ટૂંકા મુદ્દાઓમાં, આકૃતિઓમાં ને સંદર્ભોમાં તેમ સૂચિમાં પથરાયેલો છે. તેમ છતાં, સાહિત્યિક પત્રકારત્વ વિશેના પ્રગટ થયેલા અભ્યાસોમાં, લેખકની સંનિષ્ઠાને કારણે એ સ્થાન મેળવી શકે એવું એનું વિત્ત છે. □

પૂર્વ-ગ્રંથ સમીક્ષા –
ભદ્ર મોક્ષમૂલરકૃત ધર્મની ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિ
વિશેનાં ભાષણ અનુ. બેહેરામજી મેરવાનજી
મલબારી, નવરોજી મંચેરજી મોબેદજીના
વિશે
દીપક મહેતા

અઘરા ગ્રંથનો શ્રમ-નિષ્ઠાભર્યો અનુવાદ

‘આપણે ઈંગરેજીમાં ગદ્ય લખિયે કે પદ્ય, પણ એટલું તો કદી ભુલવું નહીં કે આપણા દેશની ઉત્તમ સેવા કરવી હોય તો તેના સારતમ વિચારો તે દેશની ભાષામાં દર્શાવવાથી જ કરાશે.’ (અવતરણોમાં બધે ભાષા-જોડણી મૂળ પ્રમાણે – દી.) આ શબ્દો લખાયા છે ૧૮૮૧ના અરસામાં. પ્રકાંડ પંડિત મેક્સમુલરે એક પત્રમાં લખ્યા હતા. એ પત્ર જેને લખાયો હતો તે હતા બેહેરામજી મેરવાનજી મલબારી. મલબારીએ પોતાનાં કેટલાંક પુસ્તકો મેક્સમુલર અને પશ્ચિમના કેટલાક વિદ્વાનોને મોકલ્યાં હતાં. બદલામાં મેક્સમુલરે તેમને પોતાના હિબર્ટ લેક્ચર્સનું પુસ્તક મોકલ્યું હતું. ઉપરના શબ્દો મેક્સમુલરે એ સાથેના પત્રમાં લખ્યા હતા. એ પુસ્તકથી મલબારી એટલા પ્રભાવિત થયા કે તેનો

અનુવાદ કરવાની મંજૂરી તેમણે મેક્સમૂલર પાસે મગાવી. જવાબમાં મેક્સમૂલરે લખ્યું "એનું સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર થયલું જોવાને મને બહુ અભિલાષા છે." પણ મલબારી માટે તેમ કરવું શક્ય નહોતું. એટલે તેમણે લખ્યું : "સંસ્કૃત તો માફ કરશો, પણ હાલ ગુજરાતીમાં હોય તો કેમ?" મેક્સમૂલરની પરવાનગી મળી ગઈ. મલબારીએ ગુજરાતી અનુવાદ કરવાનું તો શરૂ કર્યું જ, પણ સાથે મનમાં ગાંઠ વાળી કે માત્ર સંસ્કૃત જ નહિ. મરાઠી, બંગાળી, હિન્દી અને તમિળમાં પણ તેના અનુવાદ કરાવી પ્રગટ કરવા. એટલું જ નહિ, હિન્દુસ્તાનની ભાષાઓમાંથી અન્ય ભાષાઓમાં અને અન્ય ભાષાઓમાંથી હિન્દુસ્તાનની ભાષાઓમાં પુસ્તકોના અનુવાદ કરાવવા માટે એક અલાયદું ફંડ ઊભું કરવાનું તેમણે છેક એ જમાનામાં વિચાર્યું. આ માટે જાણકાર અનુવાદકોની શોધમાં અને અનુવાદો માટે આર્થિક ટેકો મેળવવા મલબારીએ અડધા-પોણા દેશની મુસાફરી કરી. પણ ધાર્યા જેટલું પરિણામ આવ્યું નહીં. છતાં મેક્સમૂલરનાં આ ભાષણોનો મરાઠી અનુવાદ કરાવી ૧૮૮૩માં પ્રગટ કર્યો, અને તે પછી બંગાળી, હિન્દી અને તમિળ અનુવાદો પ્રગટ કર્યાં.

વેસ્ટ મિન્સ્ટર એબીના ચેપ્ટર હાઉસમાં ૧૮૭૮ના એપ્રિલ-મે-જૂનમાં મેક્સમૂલરે આ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. ૧૮૭૮ના ડિસેમ્બરમાં તેની પહેલી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ હતી. બીજી આવૃત્તિ ૧૮૭૯ના નવેમ્બરમાં. અને એ ભાષણોનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રગટ થયો હતો ૧૮૮૧ના ડિસેમ્બરની ૩૧મી તારીખે. આટલી ઝડપથી આજે પણ આપણે અંગ્રેજીમાંથી કેટલા અનુવાદ કરીએ છીએ?

અને આ અનુવાદ કરવાનું કામ સહેલું નહોતું. એક તો મેક્સમૂલર જેવા પ્રકાંડ પંડિતનું પુસ્તક. ધર્મની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ જેવો ગહન વિષય. કેન્દ્રમાં હિંદુ ધર્મની વાતો અને અનુવાદક હતા એક પારસી! અલબત્ત, હિંદુ ધર્મ, સમાજ, રીતરિવાજ વગેરે વિશે તે સારી એવી જાણકારી ધરાવતા હતા. પણ આવા પુસ્તકનો અનુવાદ કરવો? પ્રસ્તાવનામાં મલબારી લખે છે : "આ સઘળું મારા સરખા વિદ્યાર્થીને એક સાહસ જેવું લાગ્યું. પણ નિજમન વિચાર કર્યો કે આ અલ્પ આવૃત્તિનો એક ભાગ આવા શુભ કાર્યને આર્પણ કરવા સમાન પુણ્ય, જીવડા, કશું નથી." પણ કામ શરૂ કર્યું પછી ખ્યાલ આવ્યો કે ખાટલે મોટી ખોડ તો એ વાતની છે કે

આવા અનુવાદ માટે ધર્મશાસ્ત્રનું અને ભાષાશાસ્ત્રનું જે જ્ઞાન જોઈએ તે તો છે જ નહીં! બલકે, 'અમારે તો બંને જોડે આદિ વેર.' પણ હાર્યા નહિ. મદદ લીધી મન:સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીની. એ મદદ કેવી અને કેટલી હશે તેનો ખ્યાલ તો આ વાક્ય પરથી આવે છે : "પુસ્તકના ઘણાખરા ગુણ ભાઈ મનસુખરામને પ્રતાપે સમજવા, દોષ સઘળા અમારા." આ ઉપરાંત કાશીનાથ ત્ર્યંબક તેલંગ અને મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી જેવા વિદ્વાનોની સલાહ પણ લીધેલી. અને એ બધાથી સંતોષ ન થયો ત્યારે કેટલાક શબ્દોના અર્થો ખુદ મેક્સમૂલરને પણ પુછાવ્યા હતા. અને છતાં મુશ્કેલી તો ઘણી વેઠવી પડી. "પુસ્તક ગમે એમ કરી વાંચવા યોગ્ય કરતાં આખું વરસ વહિ ગયું; અકેક પાના ઉપર અઠવાડિયાં વીતી ગયા; અકેક શબ્દને માટે વિદ્વાન મિત્રોને વિનવવા પડ્યા. માકસ મઅલરબાવાના કામ પાછળ રક્તનું પાણી કરવું પડ્યું છે."

હિંદુ ધર્મ અને ફિલસૂફી વિશેના પુસ્તકનો અનુવાદ પારસીને હાથે થાય ત્યારે એની ભાષા કેવી હશે એવો સવાલ થાય. બાવીસ વર્ષની ઉંમરે ૧૮૭૫માં મલબારીનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ નીતિવિનોદ પ્રગટ થયો. તેનાં બધાં જ કાવ્યો પારસી ગુજરાતીમાં નહિ, પણ 'શુદ્ધ' ગુજરાતીમાં લખાયેલાં. તે એટલે સુધી કે એક સામયિકે તો એવો આક્ષેપ કર્યો કે કોઈ હિંદુ કવિ પાસે લખાવીને બેહેરામજીએ આ કાવ્યો પોતાને નામે છપાવી દીધાં છે. એટલે 'શુદ્ધ' ગુજરાતીમાં લખવાની નવાઈ નહોતી. પણ અહીં તો માત્ર 'શુદ્ધ' જ નહિ, સંસ્કૃતપ્રચુર ભાષાનો અનુવાદમાં ઉપયોગ થયો છે. ભાષણોને આપેલાં મથાળાં જોતાં પણ આ વાત ધ્યાનમાં આવશે. ભાષણોનો અનુવાદ કુલ ૨૨૬ પાનાં રોકે છે. અનુવાદમાંનું પહેલું ભાષણ છે 'સ્પર્શ્ય, અર્ધસ્પર્શ્ય તથા અસ્પર્શ્ય પદાર્થોની પૂજા.' બીજા ભાષણનો વિષય છે 'અનંતતા અને નિયમના વિચાર.' ત્રીજા ભાષણમાં ઈષ્ટેશ્વરમત, અનેકેશ્વરમત, એકેશ્વરમત અને નિરીશ્વરમતની ચર્ચા કરી છે. તો ચોથું ભાષણ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના પરસ્પર સંબંધ વિશેનું છે. બધાં ભાષણોના વક્તવ્યને ટૂંકા ટૂંકા ખંડોમાં વહેંચી નાખ્યું છે અને તેવા દરેક ખંડને પણ અલગ મથાળું આપ્યું છે. મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તકમાંની પદ્ધતિનું જ અનુવાદમાં અનુસરણ થયું છે.

પણ આ અનુવાદ અંગેની એક ગૂંચ ઉકેલી શકાઈ

નથી. મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તકમાં (૧૯૦૧ની આવૃત્તિ) કુલ સાત ભાષણો છે, જ્યારે આ અનુવાદમાં માત્ર ચાર ભાષણો જોવા મળે છે. પહેલાં ત્રણ ભાષણોનો અનુવાદ અહીં આપ્યો નથી. પહેલાં ત્રણ ભાષણોના વિષય અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે : The Perception of the Infinite, Is Fetishism a Primitive Form of Religion?, The Ancient Literature of India, so Far as it Supplies Materials for the Study of the Origin of Religion. મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તકમાં આ ત્રણ ભાષણો ૧૭૨ પાનાં રોકે છે. પણ મલબારીએ આ પહેલાં ત્રણ ભાષણોનો અનુવાદ આપ્યો નથી, એટલું જ નહિ તે અંગે ક્યાંય કશો ખુલાસો પણ કર્યો નથી. મલબારીનો આ અનુવાદ ૧૮૮૧માં પ્રગટ થયો તે પહેલાં મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તકની બે આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ હતી. તેમણે કઈ આવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો હશે એ જાણવું તો મુશ્કેલ છે. પણ તે આવૃત્તિમાં પહેલાં ત્રણ ભાષણો છાપ્યાં જ ન હોય એમ માનવું પણ મુશ્કેલ છે. તો બીજી બાજુ, જે ચીવટ, ધગશ અને મેક્સમૂલર પ્રત્યેના પ્રેમાદર સાથે આ અનુવાદ થયો છે તે જોતાં મલબારી પહેલાં ત્રણ ભાષણ છોડી દે એટલું જ નહિ, તેમ કર્યું હોવાનું પુસ્તકમાં ક્યાંય જણાવે પણ નહિ એમ માનવું પણ મુશ્કેલ છે. પણ આપણે એ હકીકત તો સ્વીકારવી જ રહી કે પહેલાં ત્રણ ભાષણોનો અનુવાદ અહીં અપાયો નથી.

પણ વિષયને અનુરૂપ ભાષા પ્રયોજવી એ એકમાત્ર મુશ્કેલી નહોતી. બીજી મુશ્કેલી હતી તે આર્થિક. પુસ્તક છપાવવા માટેના પૈસા? અનુવાદ હપ્તાવાર છાપવા માટે એક-બે સામયિકોને પૂછી જોયું. પણ સરવાળે મીંડું. એટલે પછી ‘હવે તો પ્રજા માત્રને શરણે જવું એમ નિશ્ચય કર્યો.’ જોકે મનમાં થોડી દહેશત હતી કારણ ‘મુંબઈની પ્રજા એવાં કામ પાછળ ઝાઝી ખંતી નથી.’ પણ ના. એ દહેશત ખોટી પડી. ‘ધન્ય અમારા પારસી અને હિંદુ બંધુઓને કે થોડા જ માસમાં પૈસાની રેલમણેલ થઈ ગઈ. છપામણ બંધામણ તો સહજ નીકળી આવ્યું. હવે જીવમાં જીવ આવ્યા, અને ઉમંગથી કામ આરંભ્યું.’

પુસ્તકમાં સૌથી પહેલાં મેક્સમૂલરનો ફોટો અને નીચે તેમની સહી મૂક્યાં છે. એ જમાનાના ચાલ પ્રમાણે પુસ્તકમાં બે ટાઇટલ પેજ છે. પહેલું ગુજરાતીમાં ને બીજું અંગ્રેજીમાં.

જોકે આ વ્યાખ્યાનો હબર્ટ લેક્યર્સ તરીકે આપાયાં હતાં એ હકીકતનો ઉલ્લેખ ફક્ત અંગ્રેજી ટાઇટલ પેજ પર છે. બેમાંથી એકે ટાઇટલ પેજ પર પુસ્તકની કિંમત છાપી નથી. પુસ્તક છપાયું છે મુંબઈના ફોર્ટ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં. પુસ્તક ‘મહારાજાધિરાજ મહારાજ જામશ્રી વિભાજી, સંસ્થાન નવાનગરના અધિપતિ’ને અર્પણ કર્યું છે. અર્પણપત્ર પણ બન્ને ભાષામાં છે. અર્પણનાં પાનાં પછી ગુજરાતી પ્રસ્તાવનામાં છ પાનાં. તે પછી ધર્મ વિશેનો બેહેરામજીનો પોતાનો દસ પાનાંનો લેખ. પશ્ચિમના ઘણા બધા વિદ્વાનોના મતની ચર્ચા કર્યા પછી, છેવટે મલબારી કહે છે : ‘ખરી વાત એ છે કે ધર્મ એટલે શું એ પ્રશ્ન પૂછવા સરખો નથી, અને એનો એક જ ઉત્તર મળ્યોએ નથી અને મળશે પણ નહીં.’ ધર્મ વિશેના લેખ પછી માત્ર બે પાનાંમાં મેક્સમૂલરના મતનો સારાંશ આપ્યો છે. ત્યાર બાદ ચાર પાનાંમાં મેક્સમૂલરના ‘જીવનચરિત્રનો સાર’ આપ્યો છે. એ સાર પૂરો થાય છે તે પછી તે જ પાના પર જે નોંધ છાપી છે તે પરથી જણાય છે કે આ પુસ્તક પ્રગટ કરવા માટે મુંબઈ સરકારના ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન તરફથી ૫૦૦ રૂપિયાની ગ્રાન્ટ મળી હતી. ‘જીવનચરિત્રનો સાર’ પછીનાં સાત પાનાંમાં મૂળ ગુજરાતી પ્રસ્તાવનાનો અંગ્રેજી અનુવાદ આપ્યો છે. ગુજરાતી ટાઇટલ પેજ પર પુસ્તકનું નામ આમ છાપ્યું છે : ‘ભદ્ર મોક્ષ મૂલર કૃત ધર્મની ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિ વિષેનાં ભાષણ.’ પુસ્તકની જે નકલ આ લખનારે જોઈ છે તેની મૂળ બાંધણી આજ સુધી સચવાઈ રહી છે. પૂંઠા પર છાપેલું પુસ્તકનું નામ જરા જુદું છે. ‘મોક્ષ મૂલર કૃત ધર્મવિષેનાં ભાષણ (સંસ્કૃતમાં લખતી વખતે મેક્સમૂલર પોતાનું નામ ‘મોક્ષમૂલર ભદ્ર’ એમ લખતા.) એમ્બોસ કરેલી ડિઝાઇનવાળા ઘેરા ભૂરા રંગના કપડા ઉપર સોનેરી રંગની શાહીથી આ નામ છાપ્યું છે. આજે ૧૩૫ વર્ષ પછી પણ શાહીનો સોનેરી રંગ લગભગ તેવો ને તેવો જળવાઈ રહ્યો છે.

અનુવાદ પૂરો થયા પછી ત્રણ પાનાંનું ‘શુદ્ધિપત્ર’ છાપ્યું છે. છેવટે બીજાં ૧૫ પાનાં ઉમેર્યાં છે જેમાં બેહેરામજીનાં અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી પુસ્તકો વિશેના કેટલાક અગ્રણીઓના અભિપ્રાય છાપ્યા છે. તેમાંનાં કેટલાંક નામ-ફ્લોરેન્સ નાઈટિંગેલ, આલ્ફ્રેડ ટેનિસન, મેક્સમૂલર, વિલિયમ વર્ડ્ઝવર્થ, જેમ્સ ગિબ્સ, મોનિયર વિલિયમ્સ. (બધા

અભિપ્રાયો ગુજરાતી અનુવાદ રૂપે આપ્યા છે.) આ ઉપરાંત ‘કલકત્તા સ્ટેટ્સમેન’, ‘મદ્રાસ એથીનિયમ’, ‘મદ્રાસ મેલ’, ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’, ‘જામે જમશેદ’, ‘રાસ્ત ગોફતાર’, ‘બોમ્બે રિવ્યૂ’, ‘બોમ્બે ગેઝેટ’, ‘અમૃત બજાર પત્રિકા’, ‘પૂના ઓબ્ઝર્વર’, ‘ગુજરાતમિત્ર’, ‘વિદ્યામિત્ર’ વગેરે અખબારો-સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલાં અવલોકનોમાંથી પણ ઉતારા આપ્યા છે. કોઈક કારણસર છેવટનાં આ ૧૫ પાનાં ફોર્ટ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ ન છાપતાં નાનાબાઈ રૂસ્તમજી રાણીનાના યુનિયન પ્રેસમાં છાપ્યાં છે. છેલ્લાં ત્રણ પાનાં કોરાં છોડ્યાં છે.

પુસ્તકમાં અનુવાદક તરીકે બે નામ છાપ્યાં છે : બેહેરામજી મેરવાનજી મલબારી તથા નવરોજી મંચેરજી મોબેદજીના. પારસીપ્રકાશ (દફતર ૬, પૃ. ૧૨૭)ના જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૯૨૩ના નવેમ્બરની ૨૨મી તારીખે ૬૮ વર્ષની વયે નવરોજીનું અવસાન થયું હતું. (એટલે કે આ અનુવાદ પ્રગટ થયો ત્યારે તેમની ઉંમર આશરે ૨૬ વર્ષની હતી.) મેટ્રિક સુધી ભણ્યા પછી અંગ્રેજી અઠવાડિક ‘ઇન્ડિયન સ્પેક્ટેટર’માં સબ-એડિટર તરીકે ૧૨ વર્ષ કામ કર્યું હતું. ત્યાર બાદ નબળી તબિયતને કારણે છૂટા થયા હતા, અને નસરવાનજી ફરામજી બિલીમોરિયા સાથે મળીને ‘રાહે રોશન’ નામનું સામયિક ચલાવ્યું હતું. ૧૮૯૦માં તેમણે નિવૃત્તિ સ્વીકારી હતી.

પુસ્તકના મુખ્ય કર્તા બેહેરામજીનો જન્મ ૧૮૫૩ના મે મહિનાની ૧૮મી તારીખે વડોદરામાં. (એટલે કે આ અનુવાદ પ્રગટ થયો ત્યારે તેમની ઉંમર ૨૮ વર્ષની હતી.) મૂળ નામ બેહેરામજી ધનજીભાઈ મહેતા. ગાયકવાડ સરકારમાં પિતા ધનજીભાઈ સામાન્ય કલાર્ક તરીકે કામ કરતા. બેહેરામજી માંડ પાંચ વર્ષના થયા ત્યાં પિતા બેહસ્તનશીન થયા. થોડા દિવસ પછી માતા ભીખીબાઈ સાથે વીસ દિવસ ચાલીને વડોદરાથી સુરત પહોંચ્યા. પહોંચ્યા તે જ રાતે સુરતની જાણીતી આગમાં મોસાળનું ઘર અને બધી સંપત્તિ બળીને રાખ. બાળક બેહેરામજીને માથે છાપરું મળે એટલા ખાતર ભીખીબાઈએ મેહેરવાનજી નાનાભાઈ મલબારી સાથે બીજાં લગ્ન કર્યાં અને બેહેરામજી ધનજીભાઈ મહેતા બન્યા બેહેરામજી મેરવાનજી મલબારી. જીવાજી કસાઈ પાસેથી વીસ રૂપિયા ઉધાર લઈ મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવા મુંબઈ ગયા. પણ એક વાર નહિ, ત્રણ વાર

એ પરીક્ષામાં નાપાસ થયા. છેક ચોથી ટ્રાયલે ૧૮૭૧માં મેટ્રિક થયા. બ્રિટન અને યુરપમાં મલબારીનું નામ જાણીતું થયું તે તેમના અંગ્રેજી કાવ્યસંગ્રહ ધ ઇન્ડિયન મ્યૂઝ ઇન ઇંગ્લિંશ ગાબને લીધે. ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’, ‘ધ ઇન્ડિયન સ્પેક્ટેટર’ અને બીજાં પત્રોમાં અંગ્રેજીમાં લેખો લખતા થયા. મેક્સમૂલરના આ પુસ્તકના અનુવાદે મલબારીના જીવનમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. બાળલગ્ન, વિધવાવિવાહ-પ્રતિબંધ, સતી વગેરે સામાજિક દુરિવાજોને હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રનો લેશમાત્ર આધાર નથી એમ મેક્સમૂલરે પોતાનાં ભાષણોમાં દાખલાદલીલો સાથે જણાવેલું. એ જાણ્યા પછી મલબારીના સુધારા અંગેના વિચારોને વેગ મળ્યો. પણ સમાજસુધારા અંગેનાં વિચારો અને લખાણોને કારણે એમને રૂઢિચુસ્ત હિન્દુઓનો વિરોધ વહોરી લેવો પડ્યો. બાળલગ્ન પર સરકાર પ્રતિબંધ મૂકે એ માટે ત્રણ વાર ઇંગ્લેન્ડની મુસાફરી કરી. પણ સફળતા મળી નહીં. પણ મલબારી અને બીજા કેટલાકના પ્રયત્નોને પરિણામે થોડા વખત પછી સરકારે ‘સંમતિવચનો કાયદો’ પસાર કર્યો. ૧૮૧૨ના જુલાઈમાં મલબારી આરામ કરવા શીમલા ગયા. વાઈસરોય લોર્ડ હાર્ડિન્જ, કમાન્ડર ઇન ચીફ ઓ’મોર કે. ગ્વાલિયર તથા બીકાનેરના મહારાજાઓ (આ બધા સાથે તેમને અંગત સંબંધો હતા) તેમ જ બીજા કેટલાક મિત્રોને મળ્યા. ૧૧મી જુલાઈની રાતે મિત્ર જોગિન્દરસિંહ સાથે ફોન પર વાત કરતાં એકાએક બેભાન થઈ ગયા, અને થોડી જ વારમાં તેમનું અવસાન થયું. શીમલાની આરામગાહમાં તેમના નશ્વર દેહને દફનાવવામાં આવ્યો. તેમના કાવ્ય ‘આ દુનિયાના ઉપકાર’ની કેટલીક પંક્તિઓ કબર પર કોતરવામાં આવી :

ફરજ એ અદા મેં કીધી હો, ખુદા!
ગરજ બીજી શી? – એક ફાટી ચાદર –
ન ઉપકાર કોના, ન કોની અદા –
મળે ચાર ગજની જો સાદી કબર.

.....
સંદર્ભ : Behramji Malbari: A biographical sketch. By Dayaram Gidumal, with Introduction by Florence Nightingale. T. Fisher Unwin, London, [2nd Ed.] MDCCCXCII [1892]

જાહેર વહીવટ (રસપ્રદ વાતોનું અનુભવવિધિ)

ડંકેશ ઓઝા

આર. આર., અમદાવાદ, ૨૦૧૬. ડે. ૧૨૮, રૂ. ૧૧૦.

વિશે

હર્ષદ ત્રિવેદી

અનુભવવિધિનું સ્પષ્ટ અને પ્રામાણિક આલેખન

ડંકેશ ઓઝા જાણીતા ચર્ચાપત્રી, સંપાદક, અનુવાદક, વિવેચક અને નિબંધલેખક છે. હવે તો એમનાં ઘણાં પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ગયાં છે. લેખક તરીકે પણ એ કોઈ ચોક્કસ ચોકઠામાં બંધાયો નથી. પોતાને અનુરૂપ અને અનુકૂળ એવા કોઈ પણ વિષયે લખવા એ ગમે ત્યારે પ્રવૃત્ત થઈ શકે.

સચિવાલય, ગાંધીનગરમાં એમણે સ્ટેનોગ્રાફર તરીકે નોકરી મેળવી ત્યારથી માંડીને સંયુક્ત સચિવપદેથી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લીધી ત્યાં સુધીની નોકરીના કેટલાક – ખાસ તો લોકો સુધી પહોંચાડવા જેવા લાગ્યા તે અનુભવો આ પુસ્તકમાં લેખકે આલેખ્યા છે. આલેખનની સાથોસાથ એમના અભિપ્રાયો અને ટિપ્પણી પણ જોવા મળે છે. વિવિધ પ્રકારની જવાબદારીઓ અને જાતભાતના લોકો સાથે કામ પાડવાનું થાય ત્યારે વહીવટના નિયમો, અર્થઘટનો, કુનેહ અને અમલ એ બધું તો ખરું જ, પણ એની સાથે અમલદારની પ્રામાણિકતા અને નિષ્ઠા પણ કામે લાગતી હોય છે. અહીં આ પુસ્તકમાંથી લેખકની જે છબિ ઊપસે છે તે એક નિષ્ઠાવાળા, સ્પષ્ટવક્તા અને પ્રજાહિતનાં કામ કરવાવાળા અધિકારીની છે.

આપણા વહીવટીતંત્ર વિશે લખતાં તે કહે છે : 'પ્રજાને ખબર નથી કે લોકશાહીમાં મુખ્યમંત્રી એ રાજા નથી. એ તો પ્રજાનો સેવક છે. બંધારણમાં પણ કહેવાયું છે કે મંત્રીમંડળના બધા મંત્રીઓમાં તેનો નંબર પહેલો છે. ફર્સ્ટ એમોંગ ધ ઇક્વલ્સ. પરંતુ આજે એવું સાંભળવા મળે છે કે મુખ્યમંત્રી મંત્રીમંડળને કહેતા હોય કે 'હું એકડો છું અને બાકીનાં બધાં મીંડાં છે.' કોઈ આવું કહી શકે અને

તેનો શ્રોતાવર્ગ તેને સાંભળી લે એ ઘટના લોકશાહીની મશ્કરી સમાન છે. લોકશાહી કેવા તબક્કામાંથી ગુજરી રહી છે તેનું આ બોલતું ઉદાહરણ છે.' (પૃ. ૧૭)

સરકારમાં સારા માણસો બિલકુલ નથી, એવું નથી. પણ સારા માણસો વ્યાપક અસર ઊભી કરી શકતા નથી એવો મુદ્દો ઉપસાવીને તે કહે છે – 'સરકારમાં અને કોઈપણ વહીવટમાં મુશ્કેલી એવી છે કે પ્રામાણિક હોય તે કાર્યક્ષમ હોતાં નથી અને જે કાર્યક્ષમ હોય તે ભ્રષ્ટાચારી હોય છે.' (પૃ. ૩૧) પોતે એમાંથી કેવી રીતે બાકાત રહી શક્યા એની સરસ રીતે વાત કરીને કેટલાક કિસ્સાઓ પણ એમણે ટાંક્યા છે કે જેમાં એમને લાંચ આપવા આવેલાઓને મંત્રી પાસે ખુલ્લા પાડ્યા હોય.

એક એસીએસ, નામે રશ્મિબહેન શ્રોફ. જે કદી લિફ્ટની લાઇનમાં ઊભાં રહેતાં નહોતાં. જાણે એમનો અધિકાર હોય એમ લાઇનને અવગણીને તેઓ સૌથી પહેલાં લિફ્ટમાં ઘૂસી જતાં. ડંકેશભાઈએ એમને અંગ્રેજીમાં એક પોસ્ટકાર્ડ લખીને જણાવ્યું કે આ બરાબર નથી. પરિણામે એ બહેન લાઇનમાં ઊભાં રહેતાં થયેલાં! આ પ્રસંગ જેટલો રમૂજ છે એટલો જ સાહસિક પણ છે.

આરોગ્ય વિભાગમાં કામ કરતી વેળાએ એકાદ બાબતમાં પોતે અસરકારક ન બની શક્યા એનો વસવસો પણ ખિન્નતા સાથે પ્રગટ કર્યો છે, આ રીતે : 'આ સમયનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને બીજાને દોષ આપવા જેવું તો લાગે છે, પરંતુ હું મારી જાતને પણ દોષમુક્ત ગણી શકતો નથી. એ દોષ એટલો કે બીજો કોઈ ટેકો ન મળતો હોય ત્યારે મારે જે હિંમત બતાવવી જોઈએ તે બતાવવામાં એકલો પડી જવાનો ભાવ મારા પર હાવિ થઈ ગયો અને હું મારા સામાન્ય સ્વભાવ કરતાં પણ વિપરીત રીતે મારી નજરમાં નબળો જણાયો. નીચેના કર્મચારીએ જે રીતે મારા નામે ચૈસા લીધા હોય કે લેતા હોય એવા પ્રસંગો પણ મને અહીં જાણવા મળ્યા.' (પૃ. ૩૮)

એક સરકારી અધિકારી ગેરહાજર હતા તેથી એમને બદલે પોતાને કોર્ટમાં સરકાર પક્ષે રજૂઆત કરવા જવાનું બન્યું. જજ કશું સાંભળવા તૈયાર નહોતા અને પેલા અધિકારીને બદલે વ્યક્તિગત રીતે પોતાને દંડ થયો ત્યારે લેખકનાં પત્ની કહે છે કે દંડ ન ભરો, ભલે જેલમાં જવું

પડે! પણ લેખકે એમને ન સાંભળીને બીજી વધારાની મુશ્કેલીના ડરે દંડ ભરી દીધો. એ પછીની એમની માનસિકતા આ રીતે મુકાઈ છે : ‘આ બધી બાબતો ત્યાર પછીની છે. પરંતુ હું આ કસોટીએથી પાર ન ઊતર્યો ને મારી પોતાની નજરમાં કાયર પુરવાર થયો.’ આ શબ્દોમાંથી લેખકનું પ્રામાણિક વ્યક્તિત્વ પણ પ્રગટી આવે છે.

એક નાગરિક તરીકે લખાયેલા, ઇન્દિરા ગાંધીની ટીકા કરતા ચર્ચાપત્રને કારણે જે સજા થઈ અને છેલ્લે એ સજા રદ થઈ ત્યાં સુધીની બાબતે, સરકાર ધારે તો શું કરી શકે એ ઉભય અર્થમાં જોઈએ ત્યારે લોકશાહીનું ખોખલાપણું સ્પષ્ટ દેખાય છે.

મંત્રીના અંગત સચિવ તરીકેની કામગીરી એકથી વધુ વખત કરવાની થઈ ત્યારે પોતે પોતાની શરતે જ તે કામ કેવી રીતે કર્યું તે આખીય વાત આજના ‘હાજી હા’ કરનારા અધિકારીઓ માટે આંખ ઉઘાડનારી અને પ્રેરણાદાયક છે.

કે. કે. બક્ષી કરીને એક અધિકારી તો સંવેદનશીલ અને સંસ્કારી હતા, એ આખો પ્રસંગ માનવીય અભિગમવાળો અને આ નીંભર મનાતા તંત્રમાં આશાના કિરણ સમાન છે. બીજા પણ અનેક મંત્રીઓ અને અધિકારીઓ અંગે લેખકે લાક્ષણિક રીતે વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓ બતાવી છે. કેટલાક રસપ્રદ અને રમૂજી

કિસ્સાઓ પણ આમાંથી મળી રહે છે.

અહીં જે આલેખન થયું છે એ જોતાં, પુસ્તકનું શીર્ષક થોડુંક ગેરમાર્ગે દોરનારું છે. કોઈને એમ લાગે કે જાહેર વહીવટના નીતિનિયમોનું પાઠ્યક્રમ જેવું આ પુસ્તક હશે. હકીકતે આ પુસ્તકમાં ડંકેશ ઓઝાએ જાહેર વહીવટમાં એક નોકરિયાત તરીકે પોતાને થયેલા અનુભવો અને જાહેર વહીવટ અંગેના પોતાના વિચારો મૂક્યા છે. પેટાશીર્ષકમાં પણ ઉતાવળને કારણે તર્કદોષ થઈ ગયો છે. ‘રસપ્રદ વાતોનું અનુભવવિશ્વ’ કેવી રીતે? કાં તો રસપ્રદ વાતો હોય અથવા પોતાનું અનુભવવિશ્વ હોય (પછી ભલે એ રસપ્રદ હોય!) હકીકત તો એ છે કે રસપ્રદ વાતો કહેવા માટે નહીં, પણ અનુભવવિશ્વને રજૂ કરવા માટે લખાયું છે!

આ પુસ્તકમાં ઘણી બધી વાતો, એક નાગરિક તરીકે આપણી આંખ ઉઘાડનારી છે. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ અને નોકરો સત્તાનો સદુપયોગ કે દુરુપયોગ કઈ રીતે કરે છે એનો એક આછો પણ આધારભૂત અણસાર મળે છે. લેખકની શૈલી અને એમણે પસંદ કરેલાં અવતરણો પણ આકર્ષક. ‘પણ’ શબ્દ વાપરતી વખતે પણ લેખક ઘણી વખત સભાન રહ્યા નથી. ઉતાવળે ડિક્ટેશન આપવું અને પુસ્તક લખવું એમાં ફર્ક છે એ ડંકેશ ઓઝા જેવાને કહેવાનું ન હોય! □

આ અંકના લેખકો

ઉર્વી તેવાર : સી-૧૫૨, જય યોગેશ્વર સોસાયટી, સમા બસસ્ટેન્ડ પાસે, વડોદરા ૩૯૦૦૦૮ □ 9824652773.
 ઉત્પલ પટેલ : ૧૩-રામેશ્વર સોસાયટી, મહાવીરનગર વિસ્તાર, હિંમતનગર ૩૮૩ ૦૦૧ □ 9925077725.
 ગુણવંત વ્યાસ : ‘શમ્યાપ્રાસ’, ૬, શ્યામકુટિર બંગ્લોઝ, દર્શન સોસાયટી સામે, બાકરોલ, જિ. આણંદ ૩૮૮ ૩૧૫ □ 9426317913. નરોત્તમ પલાણ : દર્શન, ૩, વાડી પ્લોટ, પોરબંદર ૩૬૦૫૭૫ □ 9227818900. કિશોર વ્યાસ : ૬, મહેતા સોસાયટી, હાઈસ્કૂલ સામે, કાલોલ(પંચમહાલ) ૩૮૯ ૩૩૦. □ 9924735111. દીપક મહેતા : ફૂલરાણી, સાહિત્ય સહવાસ, કેલકર માર્ગ, કલાનગર, બાન્દ્રા(પૂર્વ), મુંબઈ ૪૦૦ ૦૫૧ □ 9821832270. હર્ષદ ત્રિવેદી : એ-૧૧, નેમીશ્વર પાર્ક, તપોવન પાસે, અમીયપુર, જિ. ગાંધીનગર, ૩૮૨૪૨૪ □ 9723555994. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી-૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ્સ, ગુલબાઈ ટેકરા, આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫. □ 079 - 26301721. જયંત મેઘાણી : પ્રસાર, ૧૮૮૮, આતાભાઈ એવન્યૂ, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૨ □ 9898007130.

[‘પરિચય મિતાક્ષરી’માં પુસ્તકોનો બાહ્ય પરિચય નોંધી લેવામાં આવે છે ને ‘સમીક્ષા’માં પુસ્તકોની અંતરંગ, સદૃષ્ટાંત, મૂલ્યાંકનલક્ષી વિશદ તપાસ કરાવવાનો ઉપક્રમ હોય છે. પણ સમીક્ષા લખાઈને આવવામાં વિલંબ થવાના, ક્યારેક સમીક્ષા ન પણ થવાના પ્રસંગો બનતા રહે છે. એટલે, મળેલાં પુસ્તકોમાંથી શક્ય એટલાં વધારેના સમીક્ષિત પરિચયને આવરી લેવાના આશયથી ‘અવલોકન’ વિભાગ દાખલ કરીએ છીએ. વર્ષો પહેલાં ‘પ્રત્યક્ષ’માં ‘ટૂંકાં અવલોકન’ નામે આવી સંક્ષિપ્ત સમીક્ષાઓ કરેલી, કરાવેલી. – સંપાદક.]

નાટ્યાવલિ – ચિનુ મોદી

પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૧૪.

ચિનુ મોદીની લગભગ બધી જ અનુ-એકાંકી નાટ્યકૃતિઓ અહીં એકસાથે સંગ્રહિત થઈ છે. એથી વાચકને અને અભ્યાસીને લેખકની નાટ્યસર્જકતાને માણવા-તપાસવાની સુવિધા મળે છે. અનુક્રમમાં, આ સોળ કૃતિઓમાંની પહેલી ૧૧ કૃતિઓ સામે લેખકે એના સ્રોત લખ્યા છે – જાલકા સામે રાઈનો પર્વત, સ્વપ્ન-દુઃસ્વપ્ન સામે મહાભારત, બોલીડો સામે ફ્રિડલર ઓન ધ રુફ, વગેરે. ક્યાંક એ રૂપાંતર છે તો ક્યાંક કેવળ આધારસૂત્ર છે. પણ બધે જ ચિનુ મોદીએ સર્જક તરીકે પોતાની મૌલિકતા પણ ઉપસાવી આપી છે ને ઉપર નિર્દેશ્યાં એ નમૂનારૂપ નાટકો એ રીતે પણ જાણીતાં બન્યાં છે. છેલ્લાં પાંચ નાટકો સામે ‘કલ્પિત’ એવો નિર્દેશ છે ને એમાં ‘મેમરી લેન’ એમનું વધુ જાણીતું – ને કદાચ લેખકને પોતાનેય વધુ ગમતું – નાટક છે.

કવિતાની અને સાહિત્યની ધ્વન્યાત્મકતાને – ધ્વનિની અનિવાર્યતાને ચિનુ મોદી નાટકમાં અનિવાર્ય માનતા નથી (જુઓ નાટક અને હું નામનું, આ ગ્રંથમાંનું નિવેદન) – એની સાથે આપણે, બધા કિસ્સાઓમાં, સંમત ન થઈએ. જેમ કે આ નાટકોમાં જ – વિશેષે જાલકા અને સ્વપ્ન-દુઃસ્વપ્ન જેવાં નાટકોમાં – ધ્વન્યાત્મકતાની ઘણી સ્પૃહણીય રેખાઓ જોવા મળશે જેનો એ નાટકોને ઉત્તમ બનાવવામાં મોટો હિસ્સો છે.

નાટકમાં પદ્ય-અંશો હોય એ સંસ્કૃત નાટક અને લોકનાટક બંનેની પરંપરા છે. ચિનુ મોદીમાં પદ્ય એ પરંપરાને જ અનુસરે છે એવું નથી – એ પદ્યોની ગાયન-

અભિનય-ક્ષમતાની જેમ એની કાવ્યક્ષમતા પણ વિશેષ નોંધપાત્ર ને માર્મિક છે.

પુસ્તકમાં આરંભે મૂકેલો મહેશ ચંપકલાલનો લેખ ચિનુ મોદીની નાટ્યકાર તરીકેની શક્તિઓને ઉઘાડી આપે છે પણ એ આ બધાં કે સર્વાધિક નાટકોને આવરી લેતો યોગ્ય પ્રવેશક બનતો નથી. એ જરાક જૂનો લેખ છે. નાટક અને હું નામની, આ ગ્રંથમાં મુકાયેલી ચિનુ મોદીની કેલ્ચિયત સરસ છે પણ આ પૂર્વપ્રકાશિત કેલ્ચિયતને અહીં થોડીક વિસ્તારીને વધુ પ્રસ્તુત કરી શકાઈ હોત.

મુદ્રણદોષો સુધારી સુધારીને નાટકો વાંચવાં પડે એ કષ્ટ લેખકો-પ્રકાશકો આપણને શા સારુ આપતા હશે વારુ?

□

શિવભૂમિનો સાદ... – પ્રજ્ઞા પટેલ

પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૧૫.

લેખકે કરેલી કેલાસ માનસરોવર, મણિમહેશ, શ્રીખંડ કેલાસ, અમરનાથ અને ગિરનારની યાત્રાઓનું બયાન આ ૩૦૦ જેટલાં પાનાંના પુસ્તકમાં થયું છે.

યાત્રાની નોંધો, અને એથી ય વધુ તો સ્મરણશક્તિ એમની મદદે આવ્યાં છે. પુસ્તક, ક્યાંક તો પ્રવાસનની, ઇતિહાસની, પૌરાણિક સંદર્ભોની ઝીણી ઝીણી વિગતો પણ આપતું વિગતપ્રચુર હોવા છતાં – લેખકે માહિતી ઠાલવવા કરતાં વર્ણનો પર વધુ ધ્યાન રાખ્યું છે. વર્ણનો લાંબાં છે એમાં બસ દ્વારા અને પગપાળા કરેલા પ્રવાસના અનુભવોનું, નિઃશેષ બનવા જતું નિરૂપણ અને પ્રકૃતિના આહ્વાદનું આલેખન આગળ તરી આવે છે. બધા જ પ્રવાસોમાં, ‘અણદીઠેલ દેશ’ જોવાની પ્રબળ ઇચ્છાનું સંવેદન મુખ્ય

રહ્યું છે. લેખકનું વિસ્મય પ્રવાસના આરંભથી જ ઊછળતું રહ્યું છે : ‘બસની બારીમાંથી મુગ્ધ કૌતુક સાથે હું પસાર થતા રસ્તા, ગામો, ખેતરો, જનજીવન બધું જોયા કરું છું. બહુ ગમે છે આમ જોવું.’ પ્રકૃતિપ્રેમ અને સાહસવૃત્તિ એમનાં આરોહણ-આલેખનોમાં વ્યક્ત થયાં છે. બરફ-આચ્છાદિત ઢોળાવો પર સરકી પડ્યાનો એક કટોકટીનો અનુભવ પણ એમણે તાદ્દશતાથી લખ્યો છે. ‘સતત આંખ સામે રહેતી’ કાલિંગંગા જેવી નદીઓના, પર્વતો અને વનરાજિઓના, સ્થાનિક નિવાસીઓના આલેખનમાં એમની કલમ ફરતી રહી છે.

લેખકનું મુખ્ય સંવેદન શ્રદ્ધાનું છે. ‘હિમાલય એ જ શિવાલય’ એ એમના ધ્યાનકેન્દ્રમાં છે – પુસ્તકનું શીર્ષક શિવભૂમિનો સાદ પણ આવી શ્રદ્ધાથી પ્રેરિત છે. કેટલાંક સરસ વર્ણનો, શબ્દાતિરેકમાં, વાગ્મિતામાં, ભાવુકતામાં ફેલાઈ ગયાં છે. જ્યાં એમ થયું નથી ત્યાં હૃદયસ્પર્શી આલેખનો પણ જોવા મળે છે.

પુસ્તકમાં રંગીન અને સાદા ફોટોગ્રાફ છે એની ગુણવત્તા ઊંચા પ્રકારની નથી. વધુ ચિત્રો મૂકવાના લોભમાં કેટલાંક ચિત્રો ઘણાં નાનાં થઈ ગયાં છે. એથી એમાંની વિગતો પકડી શકાતી નથી. નબળી છપાઈ પણ દૃશ્યતામાં વ્યવધાનરૂપ બની છે.

હિમાલયની યાત્રાએ જનારને – યાત્રાળુઓને તેમજ પ્રવાસરસિકોને – આ પુસ્તક જોઈ જવું ગમશે.

□

વિવેચનલેખસૂચિ : ટૂંકીવાર્તા,

વિવેચનલેખસૂચિ : નવલકથા – હિતેશ જાની

બંને પુસ્તકોના પ્રકાશક લેખક, ભાવનગર, ૨૦૧૬. ગુજરાતી વિવેચનગ્રંથોમાંથી વાર્તા-નવલકથા કૃતિઓનાં આસ્વાદ-સમીક્ષા, સ્વરૂપચર્ચા, સંપાદન, સંશોધન-ના લેખો તારવીને એમને લેખકે સૂચિ-વ્યવસ્થામાં ઢાળ્યા છે. સૂચિનો મુખ્ય ભાગ લેખકો(=વિવેચકો)ના નામના અકારાદિક્કમે લેખોની વિગતો રજૂ કરે છે. ઉદા.૦

‘અડાલજા, વર્ષા. ગુણવંતરાય આચાર્યની સામાજિક નવલિકાઓ. ગુણવંતરાય આચાર્ય અધ્યયન ગ્રંથ. સંપા. નીતિન વડગામા. ૨૦૦૩. [પૃ] ૨૩૮-૨૪૫.’

જ્યાં સમીક્ષાલેખનું શીર્ષક ગ્રંથનામને આવી લેવું ન હોય

ત્યાં, બધી વિગતો આપ્યા પછી કૌંસમાં ગ્રંથ અને લેખકના નિર્દેશો કર્યા છે.

‘નાયક, ઇલા. તથ્યવાસ્તવનું મનોવાસ્તવ સ્તરે રૂપાંતર. કથાશ્લેષ. ૨૦૧૪, ૮૭-૧૦૬. (એક ક્ષણનો ઉન્માદ – હરીશ નાગ્રેયા)

સાદા, ઘેરા(બોલ્ડ), ત્રાંસા(ઇટાલિક) ટાઇપોના પાર્થક્યથી, કૌંસથી, વિરામચિહ્નોથી નોંધેલી પ્રવિષ્ટિઓની વ્યવસ્થા ચોખ્ખી છે ને સંપાદકીય નોંધમાં એની સ્પષ્ટતા પણ સૂચિકારે કરેલી છે.

મુખ્ય સૂચિભાગ પછી પરિપૂર્તિરૂપ સૂચિઓમાં કૃતિઓની સૂચિ, સર્જકોની સૂચિ, વિવેચકોની સૂચિ તેમજ (એમના) વિવેચનગ્રંથોની સૂચિ પણ મૂક્યાં છે ને મુખ્ય સૂચિભાગના પૃષ્ઠક્રમો, પ્રતિસંદર્ભ-લાભાર્થે આપ્યા છે. ઉપયોગકર્તાને જરૂરી વિગતો સરળતાથી સુલભ થાય છે.

સૂચિઓના મુદ્રણ-આયોજનની એક પદ્ધતિ જરા નડતરરૂપ લાગે છે. એક જ વિવેચકના એકાધિક લેખો હોય ત્યાં વિવેચકનામ પણ દરેકવાર શા માટે છાપ્યું હશે? આવું પુનરાવર્તન, અને એમાં ઘેરા ટાઇપ, આંખને ખૂંચે છે. આમ પણ, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ એ છે કે એક લેખકના પહેલા પછીના લેખો, નામ નીચે જગા છોડીને (ઇન્ડેન્ટ કરીને) તથા ગુરુ રેખા કરીને દર્શાવવા જોઈએ.

બીજું, પરિપૂરક સૂચિઓમાં વિવેચકનામ સૂચિ તો વધારાની અને બિનજરૂરી ગણાય કેમકે વિવેચકનામો તો મુખ્યભાગમાં અકારાદિક્કમે મૂકેલાં જ છે. એને બદલે આ પરિશિષ્ટમાં, વિવેચનગ્રંથનામોની અકારાદિક્કમ સૂચિમાં જ દરેક ગ્રંથની સામે વિવેચકનામ લખી શકાયાં હોત. વળી સૂચિકારે વિવેચનગ્રંથનામો સામે પૃષ્ઠક્રમ નોંધ્યા નથી એ પણ આશ્ચર્ય! એટલે, ગ્રંથનામ-વિવેચકનામ, પૃષ્ઠક્રમોંક એવી વ્યવસ્થા ત્યાં સંગત રહેત અને ઉપયોગી બનત.

અનેક વિવેચનપુસ્તકો જોઈને ઘણા શ્રમપૂર્વક કરેલી આ સૂચિ એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઊભો કરે છે : સૂચિઓ સળંગ વિવેચકનામોને જ કેન્દ્રમાં રાખતી હોવાથી, વાચક/ઉપયોગકર્તા માટે જે વધુ જરૂરી બાબત છે તે શોધી શકાતી નથી. દાખલા તરીકે, કોઈને ટૂંકીવાર્તા/નવલકથાના સ્વરૂપ વિશે લખાયેલા લેખો એકસાથે, સુવિધાપૂર્વક જોવા હોય તો આ સૂચિમાં જોઈ કે શોધી શકાશે નહીં. એટલે આસ્વાદ, સમીક્ષા, સ્વરૂપ, ઇતિહાસ, સંપાદન-સંશોધન – એવા

વિષયવિભાગો કરીને એની અંતર્ગત વિવેચકનામના અકારાદિક્રમે કે ગ્રંથ-પ્રકાશનવર્ષના સમયક્રમે સૂચિ-વ્યવસ્થા થઈ હોય તો એની ઉપયોગિતા અનેકગણી વધી જાય. જેમકે, (દા.તો) ૧૮૭૦થી આજ સુધી વાર્તા/નવલકથા સ્વરૂપ વિશેના લેખો એક સાથે જોનાર અભ્યાસીને ઐતિહાસિક અધ્યયનમાં પણ એ બહુ ઉપયોગી થઈ શકે. અને આટલો મોટો શ્રમ વધુ લેખે લાગી શકે.

□

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિકના સાર્ધ શતાબ્દી વિશેષાંક ગ્રંથો - સંપાદક સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ

ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના ૧૫૦મા સમારોહની ઐતિહાસિક ઘટનાની એક સંચાર-નિષ્ઠ ઊજવણી રૂપે, ૮૦૦ પાનાંના, ત્રણ ગ્રંથોમાં વિસ્તરતા, આ વિશેષાંકો કેટલાંક ઉત્તમ લખાણોથી સ્મરણીય બની રહે એવા છે.

સંપાદક ગ્રંથોના ‘પ્રવેશક’માં, એના ‘પૂર્વગ’-અંશમાં, સ્થિર ઇતિહાસના મહિમાગાનને બદલે સતત પ્રવાહી અને વિકસતા જીવંત ઇતિહાસની ભાત જરીક પહોળે પટે આલેખી છે પણ એનું વિભાજન અને મુખ્ય તારણ બહુ નોંધપાત્ર છે : તથ્યાલેખન જરૂરી પણ નિષ્પ્રાણ દસ્તાવેજીકરણને બદલે ‘સમયનું ઇતિહાસનિષ્ઠ પુનરાકલન’ એ, ભવિષ્યની રેખા દોરવા માટેનું દષ્ટિબિંદુ બનવું જોઈએ. અને પછી, સંચિત અને નવી લેખનસામગ્રીને એમણે ૧૬ ખંડોમાં રજૂ કરી છે - ‘અનુસર્ગ’-અંશમાં સંપાદક કહે છે એમ આ અંકોની સામગ્રી ‘સોળ કડવાનું એક આખ્યાન’ છે. મળેલા અને મેળવેલા ઘણા લેખોમાંથી કેટલાક એવા છે કે વાચકના સ્મરણમાં એ સંચિત થઈ રહેવાના. ‘ગાંધી, ગુજરાત અને સાહિત્યની જવાબદારી’ નામનો, ભીખુભાઈ પારેખનો તેજસ્વી અને વિચારોત્તેજક વક્તવ્યલેખ; ‘ઓગણીસમી સદીની સહૃદયતામાં ગુજરાતી છાપકામ’, એ મેહલી ભાંડૂપવાલાનો શૈલી, સંકલન તેમજ સામગ્રીમૂલ્યની રીતે ઘોંટકા બનતો વિરલ લેખ (ત્રૈમાસિકના પૂર્વ અંકમાં ‘અઢારમી સદીમાં ગુજરાતી છાપકામ’ નામે લેખથી ધ્યાન ખેંચનાર આ મેહલી ભાંડૂપવાલા એ મુરલી રંગનાથનનું છદ્મનામ હતું એ વિગત પણ, એમના

પરિચયસમેત, આ અંકમાં મળે છે); ‘એમાં જ તો ખરી મઝા છે ને? જર્મનીની’ એ સવિલ ત્રિપાઠીનો વિશિષ્ટ તાજગીવાળો લેખ; ‘વચન સાહિત્ય’ વિશેનો, દક્ષિણ ભારતના વિંગાયત પરંપરાનાં ૧૨મી સદીનાં બસવણ્ણ આદિ ભક્ત-સર્જકોની ‘વચન’કૃતિઓના અનુવાદ-અંશો આપવા સાથે એનો ઇતિહાસ આલેખતો મહત્ત્વપૂર્ણ લેખ; મુલાકાત-સંવાદ, અનુવાદ, પરિચય એવા વિવિધરૂપે ગુલામમોહમ્મદ શેખ, જ્યોતિ ભટ્ટ, જેરામ પટેલ, અતુલ ડોડિયા જેવા આપણા વિશ્વખ્યાત ચિત્રકારોના કળા-વિશ્વની ભીતર લઈ જતાં આસ્વાદ્ય નિરૂપણો અને એવી બીજી ઘણી સામગ્રી અહીં તૃપ્તિકર છે. જૂનાં સામયિકોમાંથી સંચિત કરેલી સામગ્રીમાંથી ‘નવીન કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનો’ (બલવંતરાય ઠાકોર) વિશેનો સુંદરમૂનો લેખ ઘોંટકા છે.

આ અંકોમાં, જૂનાં સામયિકો આદિમાંથી પુષ્કળ સામગ્રી સીધી સ્કેન કરીને લીધી છે, એમાં, સંપાદક લખે છે એમ ‘જે-તે સમયના મુદ્રણ-મરોડો, સુશોભનની તરાહો, આદિ જોઈ શકાય’ છે એ બરાબર, પણ ઘણી સામગ્રી કોઈ ને કોઈ કારણે સરખી રીતે સ્કેન થઈ નથી એથી દુર્વાચ્ય (ક્યાંક અવાચ્ય પણ) બની છે, ને એમ ન્યૂનમૂલ્ય રહી ગઈ છે. એમ પણ થાય કે, મુદ્રણ-મરોડોના દસ્તાવેજીકરણ માટે નમૂનારૂપ એક-બે પાનાં સ્કેન કરીને, પછી આખાં લેખો/સામગ્રી કંપોઝ કરીને પણ મૂકી શકાયાં હોત. ચિત્રકારોનાં રંગીન ચિત્રોનું મુદ્રણ ઠીક થયું છે પણ શ્વેત-શ્યામ ચિત્રો - ખાસ તો સ્કેન કરેલા લેખો સાથેનાં ચિત્રાલેખનો - ખૂબ ઝાંખાં અને પાંખાં થયાં છે.

જૂના-નવા કેટલાક લેખો, પેલા ઉત્તમ લેખોની તુલનાએ, તેમજ સ્વતંત્ર રીતે પણ, ફિક્કા લાગે છે. જીવંત ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ સમા આ ત્રણે ગ્રંથોમાં આગળ કોઈ પ્રકાશનતારીખ નથી - ‘સાર્ધ શતાબ્દી સમારોહ એપ્રિલ ૨૦૧૬’થી જ સમયનો અંદાજ મેળવી શકાય છે.

પરંતુ, વાચક અને સમય તારવણી કરી લેશે તો પણ ઉત્તમ મનોહારી કેટલાંક લખાણો આ વિશેષાંકોનું નજરાણું છે. ને આવા લેખો આ સંપાદક જ મેળવી-લખાવી શકે એમ હતું. ‘સોનાની ચોખ્ખી લગડીઓ’ અહીં ‘આ-ભૂષિત’ થઈ જ છે - એનાં અભિનંદન.

પીડાની ટપાલ – નીલેશ કાથડ

ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય પ્રતિષ્ઠાન, અમદાવાદ, ૨૦૧૫

દલિતપૂર્ણ કાવ્યસત્ય

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

ગાંધીજીના સર્વોદય પ્રકલ્પમાં અંત્યોદય કે હરિજનોદ્વાર ઘણાં લક્ષ્યોમાંનું એક લક્ષ્ય છે. ‘હરિજનોદ્વાર’ શબ્દમાં રહેલું મંગલભાષિત(euphemism) પણ સમજી શકાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં અંગ્રેજોને હાથે પોતાને અસ્પૃશ્ય ગણીને થયેલા વ્યવહારનો ડંખ અને એનું દર્દ ગાંધીજીને હરિજનો પરત્વે આત્મક્ષેપ (autopathy)માં લઈ જાય એ સ્વાભાવિક હતું.

મનુષ્ય અન્ય તરફ સંવેદના દર્શાવે એ સહાનુભૂતિ (sympathy)ની સ્થિતિ એક વાત છે, મનુષ્ય અન્યની સંવેદનામાં પ્રવેશ કરે એ અન્તઃક્ષેપ (empathy)ની સ્થિતિ બીજી વાત છે તો, મનુષ્ય પોતે જે સંવેદનામાંથી પસાર થયો હોય એ સંવેદનાને આધારે અન્યની સંવેદના પર આત્મક્ષેપ (autopathy)થી સક્રિય બને એ ત્રીજી સ્થિતિ છે. આ બાબતમાં ગિરિરાજ કિશોરના પુસ્તક ‘દલિતવિમર્શ : સંદર્ભ ગાંધી’ (ભારતીય ઉચ્ચ અધ્યયન સંસ્થાન, રાષ્ટ્રપતિ નિવાસ, શિમલા ૧૭૧૦૦૫, ૨૦૦૪)નું અવલોકન કરતાં જ્યપ્રકાશ કર્દમે (‘સમકાલીન ભારતીય સાહિત્ય’-૧૨૦) એવું નોંધ્યું છે કે હરિજનો અને ગાંધીની સ્થિતિમાં ખાસતું અંતર હતું. ગાંધીની પાસે એક વિકલ્પ હતો, જેના પર એમણે વિચાર પણ કર્યો કે પોતે પોતાના દેશમાં પાછા જાય. અલબત્ત, એમણે એ વિકલ્પને ન સ્વીકારી ત્યાં જ રહીને સંઘર્ષ કરવાનું સ્વીકાર્યું; હરિજનો પાસે કોઈ વિકલ્પ નથી.

આ પીડામાંથી બચવા માટે જવા ઇચ્છે તો પણ હરિજનો જઈ ક્યાં શકે? હરિજનો માટે આ ઉપર ગણાવેલી ત્રણ સ્થિતિ ઉપરાંત ચોથી સ્થિતિ છે અને તે સ્વાનુભૂતિ (inpathy)ની સ્થિતિ છે.

સદીઓથી વર્ણવ્યવસ્થાને કારણે હિન્દુસમાજમાં રહી એક માનવસમુદાય ધર્મને અને સમાજને તાબે થઈ અસ્પૃશ્યતાનો અભિશાપ વેઠતો રહે અને ગરીબી, ભૂખ, અન્યાય, અસમાનતા અને શોષણ વચ્ચે પશુઓથી પણ બદતર જીવન જીવતો રહે, એ ભારતના ઇતિહાસનું એક મોટું કલંક પ્રકરણ છે. સદ્ભાગ્યે ગાંધીના અને આંબેડકરના પ્રયત્નો પછી જાગેલા આ દલિત સમુદાયે લાંબા સંઘર્ષ અને આંદોલનો પછી બંધારણીય હક્કો દ્વારા પોતાની અસ્મિતા પ્રાપ્ત કરી છે. કે.સચ્ચિદાનંદે (‘સમકાલીન ભારતીય સાહિત્ય’, ૧૧૭) કહ્યું છે તેમ આજે આપણે આત્મવિશ્વાસપૂર્વક દલિતદંષ્ટિ, દલિત ઇતિહાસ, દલિત રાજનીતિ, દલિત ભાષા અને દલિત સૌન્દર્યશાસ્ત્રની બાબતમાં વાત કરી શકીએ છીએ, ત્યાં સુધી કે સાહિત્યક્ષેત્રે દલિત સાહિત્યે એનું વૈકલ્પિક સૌંદર્યશાસ્ત્ર પણ નિર્મિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આમ છતાં, દલિતજાગૃતિની સામે સવર્ણોની જાગૃતિ ઘણી ઓછી પડી છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં હજી સવર્ણોનું લોકમાનસ બદલાયું નથી. નગરોમાં કે શહેરોમાં સવર્ણોમાં

અંદરખાને પડેલા સંસ્કારો નિર્મૂલ થયા નથી, એટલું જ નહીં દલિત સમાજનો પોતાનામાં ધરબાયેલો ભયંકર ભૂતકાળનો ભાર હજી ઓછો થતો નથી. અસ્પૃશ્યતાના અમાનવીય વ્યવહારની ભયંકર પીડા દલિતોના ચેતન-અચેતનમાં ભારેખમ ભંડારાઈને પડેલી છે. છેક ૧૯૬૬માં બાબુરાવ બગુલ (૧૯૩૦-૨૦૦૮)નો મરાઠી વાર્તાસંગ્રહ ‘જ્યારે મેં જાત છુપાવી’ (‘જવામિ જાત ચોરાલી’) સમાજની આ કૂર આભડછેટને કારણે ઊભી થયેલી દલિતમાનસિક ગ્રંથિને અભિવ્યક્ત કરે છે.

નીલેશ (કવિ ભૂલથી કે જાણીને ‘નિલેશ’ લખે છે) કાથડનો કાવ્યસંગ્રહ ‘પીડાની ટપાલ’ અસ્પૃશ્યતાના આ અભિઘાત(trauma)ના કેન્દ્રમાંથી જન્મ્યો છે અને આ સંગ્રહની ઘણીખરી રચનાઓ એના વિવિધ વિવર્તો રૂપે જોઈ શકાય છે. દલિત સાહિત્યનાં અભ્યાસી લિનોર ઝેલોટે (Leonor Zellot) સહભાગી સંશોધન (participatory research)ની વાત કરી છે; જેમાં એમણે પીડિતનું એક અંગ બનીને એમાં સહભાગી થવાનો પરિપ્રેક્ષ્ય મૂક્યો છે. આ સંગ્રહને અને ખાસ તો આવા દલિતસાહિત્યને માટે આગળ વધીને કહી શકાય કે સહભાગી વાચક (participatory reader) બન્યા વગર વાંચી શકાય નહીં. વળી કવિએ કાવ્યસંગ્રહનું શીર્ષક ‘પીડાની ટપાલ’ આપ્યું છે. અહીં કવિ સ્પષ્ટ છે. એ પીડા સીધી પહોંચાડવા માગતા નાથી પણ વચ્ચે ટપાલનું માધ્યમ છે. પીડાને માધ્યમ સાથે સાંકળીને આ કવિએ પોતાની પીડા વચ્ચે એક અંતર મૂક્યું છે; પણ પીડાનો વેગ એને કારણે કારમો બન્યો છે.

ભારતીય દલિતસાહિત્યમાં પણ સક્ષમ ઊભી રહી શકે એવી આ સંગ્રહની રચના ‘આભડછેટ એટલે શું?’ સંગ્રહના અન્ય વિવર્તોનું કંપકેન્દ્ર (epicentre) છે. આ રચના અને એનો અનુવાદ એક સાથે મૂકીને જોઈએ :

આભડછેટ એટલે શું?

મેં મોરને પૂછ્યું : આભડછેટ એટલે શું?
તો મોર તો થનગન થનગન કરી નાચવા લાગ્યો. ને મારે ગાલે મજાની કિસ કરી ટહુકા કરવા લાગ્યો.
મેં વૃક્ષને પૂછ્યું : આભડછેટ એટલે શું?
તો એણે તો ડાળીઓ નમાવી મને કાખમાં જ બેસાડી દીધો!

મેં ફૂલને પૂછ્યું : આભડછેટ એટલે શું?
તો એ તો બધી સોડમ વિખેરતું મારા નાક સાથે ગેલ કરવા લાગ્યું!

મેં નદીને પૂછ્યું : આભડછેટ એટલે શું?
તો એ તો મારા પગને સ્પર્શી છેક મારા હૃદય સુધી મને ભીનો કરી ગઈ.

મેં પથ્થરદિલ પહાડને પૂછ્યું : આભડછેટ એટલે શું?
એ તો પીગળીને રેલો થઈ વહેવા લાગ્યો મારી પૂંઠે પૂંઠે, મને અડવા-આભડવા જ તો!

મેં માણસને પૂછ્યું : આભડછેટ એટલે શું?
મારી સામે જોયું

દૂર ખસ્યો

ને ચાલવા લાગ્યો.

હવે અનુવાદ -

What is untouchability?

I asked a peacock: What is untouchability?
The peacock started dancing and after giving me a sweet kiss on my cheek went on kooing.

I asked a tree : What is untouchability?
It bended its bows and placed me on its wrist straight away.

I asked a flower : What is untouchability?
Spreading all its fragrance it played with my nose.

I asked a river : What is untouchability?
Touching my feet, it made me drenched to my heart.

I asked a stoneheart mountain : What is untouchability?
It melted and flowed after me just to touch me.

I asked man : What is untouchability?
He stared at me,

went aside

and walked away.

માણસની માણસ સાથેની, આભડછેટ દ્વારા કરુણા વિસંગતતા પ્રગટ કરતી આ રચનામાં સમાન્તર છતાં રૂપાન્તરિત થતા ભાષા-અંશોથી ઘડાતી આકૃતિ અનુવાદમાં

પણ અકબંધ રહી શકે છે. આભડછેટનાં કંપનો આ સંગ્રહની રચનાઓમાં ઠેરઠેર છે. અન્ય રચના 'આભડછેટ'માં વિરોધથી સાદગીપૂર્ણ રીતે વેદનાને મૂકી છે, તો 'દર્શન'માં કણકણમાં ઈશ્વર જોનારને માર્મિક પ્રશ્ન છે : 'એ તો કહો મને, દલિતજનને જોઈને શેનાં દર્શન થાય છે?' એ જ રીતે કર્ણને 'તને ઘાયલ કર્યો અછૂતપણાએ/ ને લડ્યા વગર પરાસ્ત થયો' એવું કહી એને સીધો પ્રશ્ન કર્યો છે : 'બાપ તારો સૂર્ય/ કેમ/ ચૂપ રહ્યો?' તો 'દિવ્ય ભાવ સંસ્કૃતિ'ની ભવ્યતા એવી છે કે કવિને વ્યંગથી કહેવું પડે છે : 'એમાં મારો પડછાયો પણ તને અછૂત લાગ્યો' અન્યત્ર, 'મને પીડા'ની પીડા સ્પષ્ટ કરે છે કે 'સંસ્કૃતિએ મને હજી માણસ ગણવાનું બાકી રાખ્યું છે. બીજી બાજુ 'આઝાદી'માં વેધક વિધાન છે : 'દેશ આઝાદ થયો છે, માણસ નહીં.' ગીતાની યદા યદા હિ ધર્મસ્યની ગ્લાનિની વાતને 'ક્યારે જન્મશે?' રચનામાં વિપરીત વાત આપી કહેવાયું છે : 'જુઓને અહીં ધર્મ ગ્લાનિ જ રહ્યો અમારે માટે.' 'કાશ' રચના, આભડછેટ ન હોત તો-ની કલ્પના દ્વારા નકરાં વિધાનોથી વર્તમાનની ભયાનક વાસ્તવકિતાને પ્રત્યક્ષ કરી શકી છે.

વારંવાર પુછાતા પ્રશ્ન 'તમે કેવા?'માંથી ઊઠતો અસ્પૃશ્યતાનો આઘાત કવિને અસ્તિત્વના ઇન્કાર જેવો લાગ્યો છે. 'હું અભડાતો નથી' રચનામાં દલિત ડોક્ટરને વરસો પછી હોસ્પિટલને બિછાને કૃષકાય પથારીવશ મળી ગયેલા ગામના મુખીના કિસ્સામાં પણ નકાર દ્વારા સ્મરણ તો અસ્પૃશ્યતાનું જ કરાવ્યું છે : 'મોં તને ફટકારેલો/ ઇન્જેક્શન હળવેથી મારજે/ હવે હું અભડાતો નથી.' 'ૐ નમો શિવાય'માં પણ આંબા પટેલનો કિસ્સો એ જ ઘાટીએ લખાયેલો છે. અન્ય રચનાઓમાં સવર્ણ-દલિતને વારંવાર સ્વાભાવિક રીતે વિરોધમાં મૂકી પરિસ્થિતિની વિડંબના ઊભી કરી છે.

જૂનાગઢ જિલ્લાના દડવા ગામમાં જન્મી અનેક સંઘર્ષો વચ્ચે ભારતીય સ્ટેટ બેન્કના ચીફ મેનેજર સુધી પહોંચેલા આ કવિ માનવ-અધિકાર અને માનવગૌરવને પુનઃ સ્થાપિત કરવાની ઇચ્છામાંથી પોતાના હોવાપણાની શોધમાં છે. રચનાઓનો મુખ્ય સૂર એની આસપાસ છે. તેમ છતાં એમણે સભાનતાપૂર્વક પ્રાસ્તાવિકમાં કહ્યું છે કે 'કવિતામાં

રહેલી ઝીણી ઝીણી સૂક્ષ્મ પીડાના સૌંદર્યને સ્પર્શવા વિનંતિ છે' પોતાની નિરુબતને પ્રગટ કરવા ઇચ્છનાર આ કવિને ખબર છે કે નકરી પીડા જોઈએ એવી સંક્રમિત નહીં થાય જો પીડાને સંક્રમિત કરવી હશે, વેધક બનાવવી હશે તો પીડાના સૌંદર્યને કંડારવું પડશે. અલબત્ત, આ શરત આ કવિએ બધે નભાવી છે એવું કહી શકાય તેમ નથી. એમની રચનાઓમાં સ્વાભાવિકપણે જાતસંડોવણીની માત્રા તીવ્ર બને ત્યાં સંવિધાન ન થતાં કવિતા કેવળ વિધાન રૂપે અવશિષ્ટ રહી છે.

જાણીતા બંગાળી દિગ્દર્શક ઋત્વિક ઘટકે ક્યાંક કહ્યું છે કે દરેકે પોતાના ખિસ્સામાં બાળપણનો એક ટુકડો સાચવી રાખવો જોઈએ. આ દલિત કવિનું બાળપણ તો સચવાયું છે પણ બાળપણના ટુકડામાં ગામ બહારનો વસવાટ, ચકરાવા લેતાં ગીધડાં, વાસમાં માએ પેટાવેલો ચૂલો, પથ્થર પર ઘસાતા છરા, મરેલી ભેંસ અને એનું માંસ સચવાયાં છે. આ જ બાળપણનો ભૂખસંસ્કાર ન્યૂટનના કિસ્સામાંથી વંચિતનો તારસ્વર નીપજાવે છે :

મેં પણ
એકાદ નિયમ
શોધ્યો હોત.
ભૂખના ઝાડ નીચે
બેઠેલો હું.
નીચે પડેલા ફળને
જોઈને
મને પહેલો
વિચાર
ખાવાના આવ્યો.

સદીઓથી દલિત સાથે સંકળાયેલો અભિશપ્ત સાવરણો અહીં નવ રચનાઓના જૂથનો આધાર બન્યો છે. અને આ પ્રતીકાત્મકતા પ્રમાણમાં કારગત નીવડી છે. ઊજળું ભવિષ્ય ભાખતો એનો છાક જુઓ : 'હું સાવરણો/ ના ય રહું/ ને/ મૂકેશ અંબાણી બની જાઉં' વર્તમાનની સ્વચ્છતાઝુંબેશને કવિએ 'સાવરણો-૨' દ્વારા વ્યંગપૂર્વક અડફેટે લીધી છે : 'નામી અનામી/ વ્યક્તિઓના/ હાથ ફરી/ વળ્યા છે/ મને- આજકાલ,' સાવરણો-૩ વંધ્ય વ્યવહારને બરાબર ઝાડે છે : 'સફાઈ અભિયાન/ ચાલતું રહેશે/ સફાઈ નહીં.' સાવરણો-૪માં ઈર્ષ્યા ઊપજાવતો સાવરણો પૂરેપૂરો દલિતમાં રૂપાન્તરિત થયો છે. સાવરણો-૫માં વર્તમાન રાજકારણનો

પૂરો વેગ પ્રવેશ્યો છે. સાવરણી ૭-૮-૯માં રાજકારણની પ્રદર્શનપ્રિયતાને લક્ષ્ય કરી છે.

બાબાસાહેબ આંબેડકર પરની ‘બાબાસાહેબ તમે બહુ યાદ આવો છો’, ‘તારા નામની દુકાન ખોલી છે અમે’, ‘ના ચૂકવી શકું’, ‘હે મારા બાપ’ જેવી રચનાઓ સામાન્ય સ્તરે રહી છે પણ ગાંધી ઉપરની ‘હે મહાત્મા ગાંધી’ રચનામાં દલિતની દષ્ટિના પ્રક્ષેપ સાથે કટાક્ષ અને વ્યંગમાં પલટાયેલો સ્વર રચનાને એની પોતાની રીતે રસપ્રદ બનાવે છે. ‘પ્રયોગ માનીને નહીં સત્ય માનીને/ તેં તો ઘણા ઘણા પ્રયોગો કર્યા’ જેવી ઉક્તિ કે ‘હે બાપુ કઈ આઝાદી? પડછાયામાંથી આભડછેટની/ કે/ આભડછેટમાંથી પડછાયાની?’

ક્યારેક હટીને આ કવિએ સંવેદનાપૂર્વક કલ્પનો રચ્યાં છે. ‘આવતીકાલ’ રચનામાં પર્યાવરણનાશને કવિએ વિરોધથી ચાક્ષુષ કર્યો છે :

‘ત્યારે વૃક્ષનું લીલેરું હાસ્ય
નંદવાઈને પડચું હશે સૌ મિલમાં’

કે ‘મૃગજળ’ રચનાનો પ્રારંભ સંવેદ્ય કલ્પનલોકને જગવે છે :

‘વૈશાખનો
તડકો પહેરી
હાંફતી બપોર
ઊતરી છે
મૃગજળની વચ્ચે’

આમ, હિન્દુસમાજમાં આજે પણ જન્મોના અંધાર નીચે જીવતો દલિતસમુદાય જે અજવાસની રાહ જુએ છે એ અજવાસ, અલબત્ત, નીલેશ કાથડની રચનાઓમાં ક્યાંક અવશ્ય ભળાય છે. ક્યાંક સમયની માંગ પ્રમાણે ચિનગારી પણ એમાંથી ઊઠતી કળાય છે. તો પગ પણ પવન થઈ પહાડનો પ્રતિકાર કરવા સક્ષમ થતા જોવાય છે. નીરવ પટેલ, દલપત ચૌહાણ કે મધુકાન્ત કલ્પિતની રચનાઓની જેમ નીલેશ કાથડની રચનાઓને પણ પોતાનું દલિતપૂર્ણ કાવ્યસત્ત્વ મળ્યું છે, એમ જરૂર કહી શકાય. □

સ્નેહાંજલિ

અવાજ અને વક્તવ્યવસ્તુ બંનેની પ્રભાવકતા ઊભી કરનાર વક્તા, અભ્યાસી વિવેચક અને અધ્યાપક, કવિ, સંપાદક અને સક્રિય આચાર્ય તરીકે સદ્ગત વિનોદ અધ્વર્યુ (૨૪, જાન્યુઆરી ૧૯૨૭ – ૨૪, નવેમ્બર ૨૦૧૬) હંમેશાં યાદ રહેશે. મુંબઈથી એમ.એ. થઈને અમદાવાદની બી.ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં ગુજરાતીનું અધ્યાપન કર્યા પછી વાડાસીનોરની કોલેજમાં નિવૃત્તિપર્યંત આચાર્ય રહ્યા – એ, અને એ પછીનો બધો સમય વિનોદભાઈ સાહિત્ય અને નાટક-રંગભૂમિના સઘન અને સક્રિય સંપર્કમાં રહ્યા.

આરંભે કવિતા લખી એનો સંગ્રહ નંદિતા ૧૯૬૦માં થયો – એમાંની કેટલીક રચનાઓ ત્યારે ધ્યાનપાત્ર બનેલી. એમનો રસ નાટકના અભ્યાસમાં વધુ કેન્દ્રિત રહ્યો. આરંભે ગુજરાતી નાટકનું ગદ્ય(૧૯૬૭) તપાસતો અભ્યાસ આપ્યો એ પછી બે નાટ્યવિવેચન-લેખસંગ્રહો આપ્યા તથા સુવર્ણકિસૂડાં : એકાંકી(૧૯૮૩)સંચય અને ગુજરાતી એકાંકી નાટકોનાં બે સંપાદનો કર્યાં. એમના પ્રિય લેખક કનૈયાલાલ મુનશી પર મહત્ત્વનો લઘુગ્રંથ (સાહિત્ય અકાદેમી, ૧૯૮૪) આપ્યો. ત્યાર બાદ, એમના સતત ચાલતા રહેલા સ્વાધ્યાયના યજ્ઞશેષ(૧૯૯૯) આદિ ત્રણ વિવેચનસંગ્રહો પ્રકાશિત થયા. એ વચ્ચે થયેલું એમનું, કનુભાઈ જાની સાથે કરેલું એક લાક્ષણિક પુસ્તક વિસરાઈ ગયું છે એ યાદ કરવું જોઈએ – અધ્યાપનના આરંભકાળે, ૧૯૬૫માં માયાલોક નામે, નવલકથાનાં સ્વરૂપ-ઇતિહાસ-નવલકૃતિઓ વિશેનો એક વિદ્યાર્થીલક્ષી પણ બિન‘અધ્યાપકીય’ અરૂઢરસિક અભ્યાસ એમણે આપેલો એ, અભ્યાસની તાજગીવાળી કંઈક રંગદર્શી છાંટવાળી શૈલીથી વિદ્યાર્થી-અધ્યાપકો માટે સુખવાચ્ય અને ઉત્તેજક બનેલો. વાતરસિયા, બલકે ગોષ્ઠિરસિયા – અને સંજય ભાવેએ નિરીક્ષકમાં નોંધ્યું છે એમ ‘વાંસળી સરસ વગાડતા ને રંગભૂમિનાં ગીતો ગાતા’ – એવા પ્રસન્ન મસ્તીવાળા ને હાડે ગંભીર અભ્યાસી વિનોદભાઈ સ્મરણીય બની રહેશે. એમને સ્નેહાર્દ્ર અંજલિ.

[જેમના રસવૈવિધ્ય થકી ભાવન સંપન્ન બને એવા મિત્ર કુમારભાઈ ભટ્ટ વસે છે તો બોપલમાં, પણ ભૌતિકવિજ્ઞાનના અધ્યાપનમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી, આયુષ્યના આઠમા દાયકે પણ, અમેરિકાની મિસીસિપી યુનિવર્સિટીમાં દર ઉનાળે ભણાવવા જાય છે. વળતી ખેપમાં એમના સામાનમાં અવનવાં પુસ્તકો ઉમેરાય, અને દેશમાં આવીને પોતાની આ મહામૂલી સંપત વહેંચવા એ તત્પર હોય. એમના આ ઔદાર્યનો હું એક લાભાર્થી છું. ડૉ. કુમાર ભટ્ટ વિદ્યાર્થીકાળમાં એટલા તેજસ્વી કે ભાવનગરનો વિદ્યાર્થી-સમુદાય એમને સ્નેહપૂર્વક 'અમારા આઈન્સ્ટાઇન' તરીકે ઓળખાવતો. એમનું રસજગત સાહિત્ય-સંગીત-કલામાં પણ વિસ્તરેલું છે. વ્યવસાયે તો વિજ્ઞાની, પણ અમેરિકન વિદ્વાનોએ લખેલા સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રના અતિ-વિશિષ્ટ ગ્રંથો પણ એમના પુસ્તક-અસબાબમાં હોય - જેની રડીખડી નકલ અમદાવાદમાં અન્યત્ર પહોંચી હોય તો પહોંચી હોય. અત્યારે એ વાંચી રહ્યા છે એ પુસ્તકનું નામ તમિલ : અ બાયોગ્રાફી : તમિલ ભાષા વિશેનું આ રસાળ પુસ્તક લખનાર છે ડેવિડ શુલમન. પંખીઓનાં ખંડખંડનાં પ્રયાણો હોય કે પૃથ્વીને પેલે છેડે માયા સંસ્કૃતિની શોધનો રોમાંચક ઇતિહાસ હોય, કે ઇટલીના અનોખા પ્રવાસની ચિત્ર-સમૃદ્ધ કથની હોય - એ બધા વિષયોનાં પુસ્તકોનો કુમારભાઈની અલમારીઓ પર આવાસ. એક ભૌતિકવિજ્ઞાની આવી વિવિધ જ્ઞાનદિશાઓમાં વિહરતો હોય એ, વિદ્વાનોનો શબ્દ વાપરું તો, 'મલ્ટી-ડિસીપ્લિનરી' જ્ઞાનરસિક જણનો વિરલ નમૂનો કહેવાય. કુમારભાઈનો પુસ્તક-સંગ્રહ જ એક લેખનો વિષય બની શકે, પણ આજે તો હમણાંની ખેપમાં અમેરિકાથી આણેલાં પુસ્તકોમાંનાં થોડાં અમદાવાદથી ઉપાડીને બતાવવા લાવ્યા તેમાંનાં ત્રણની વાત.]

પાષાણવનના પગથારે

બે સાવ નોખી માટીના માનવીઓ અણધાર્યા સંયોગે મળે છે અને શોધખોળના પોતપોતાના રસની વાતો એમને મૈત્રીની ગાંઠે બાંધી લે છે. જહોન સ્ટીફન્સની કામગીરી અમેરિકન વિદેશખાતામાં, એટલે એમને દેશાવરોમાં ફરવાનું હોય. બીજા અંગ્રેજ ચિત્રકાર-સ્થપતિ ફ્રેડરીક કેથરવૂડ. બેઉએ ઇજિપ્તમાં, પેલેસ્ટાઇનમાં, ગ્રીસ અને રોમમાં સંસ્કૃતિશોધ અર્થે રઝળપાટ કરેલા, અન્યોન્યથી અણજાણ રીતે. બેઉ મળ્યા ને જાણ્યું કે ભૂતકાળમાં એમની પગદંડી એક જ હતી. એ સંયોગને પોણા બસો વરસ વીતી ગયાં. પછી તો એ સંશોધક-જોડલીએ જગતને જાણ કરી કે મધ્ય અમેરિકાની લથબથ વનરાજીની સોડમાં તો સંસ્કાર-વિકાસની તવારીખ બદલવી પડે એવી અતિ-વિકસિત સંસ્કૃતિના પાષાણ-અવશેષો દટાયેલા હતા. ઈસુ-પૂર્વે આઠસો વરસે જે માયાસંસ્કૃતિ પાંગરેલી એ અઢારેક શતક પછી લુપ્ત થઈ, એવી શોધ એ બે મરજીવાઓએ કરેલી તેની

આ કથા વિલીઅમ કાર્લસેન નામના પત્રકારના જંગલ ઓફ સ્ટોન : ધ ટુ સ્ટોરી ઓફ ટુ મેન, ધેર એક્સ્ટ્રાઓર્ડીનરી જર્ની, એન્ડ ધ ડિસ્કવરી ઓફ ધ લોસ્ટ સિવિલાઇઝેશન ઓફ ધ માયાઝ નામના નવા અંગ્રેજી પુસ્તકમાં છે. (ન્યૂયૉર્ક : હાર્પરકોલીન્સ, ૨૦૧૬, ૫૨૮ પાનાં, ડૉલર ૨૮.૯૯.) સંશોધન માટેની સામગ્રી ખોવાયેલી-નષ્ટ થયેલી હોય એ પોણા બસો વરસ પહેલાંના આ શોધસાહસના તાણાવાણા મેળવીને તેને સુઘડ રીતે ગોઠવીને-સંકોરીને એક નમૂનેદાર લેખન-વણાટ પત્રકારની કલમ પાસેથી સાંપડે છે. મધ્ય અમેરિકાનાં જંગલોમાં ઊંડેઊંડે દેવાલયો અને ઇમારતોના અવશેષો પડ્યા છે એવી અધૂરી-આછી માહિતીને આધારે બન્ને મિત્રો શોધસાહસની યોજના કરતા હોય છે ત્યારે જ નિમિત્ત એવું રચાય છે કે સ્ટીફન્સને મધ્ય અમેરિકામાં રાજદૂત તરીકે જવાનું થાય છે. બન્ને સંશોધકો માટે તો આ ભાવની વાત બની. સરંજામ વહાણમાં લાદીને એમણે હોન્ડુરાસના અખાતમાં બેલિઝ બંદર ભણી પ્રયાણ કર્યું.

તોફાની દરિયામાં ફંગોળાતું વહાણ જોખમો વટાવીને બેલીઝ નાંગર્યું, અને બન્ને મિત્રોએ પોતાના પ્રિય સંશોધનની શરૂઆત કરી. આ બે માનવીઓની રોમાંચક શોધકથાનું આલેખન કરનાર પત્રકાર-લેખક કાર્લસેને જે વાત માંડી છે તેનો મર્મ નિતારું : "મધ્ય અમેરિકાના ગ્વાટેમાલા દેશના વિશાળ સરોવરને પેલે પાર ઇઝબુલ નામે ગામડે આવ્યો ત્યારે માની ન શક્યો કે થોડાં ભાંગેલાં ભીંતડાં ને જનશૂન્ય ઝૂંપડાં જ્યાં વેરાયેલાં છે એ જ સ્થળે ઓગણીસમી સદીના મધ્ય અમેરિકાનું એક બંદર ધમધમતું હશે. એક કાળે સંગીનધારી સિપાહી ટુકડીઓ પહેરો ભરતી હશે ત્યાં અત્યારે પથરાના ઢગલા હતા, અને કબ્રસ્તાનમાં ઊભેલી ખાંભીઓ પર અડાબીડ ઝાડી ઊગી ગયેલી. છેક ૧૮૩૯માં કાળા માથાના બે માનવીઓ આ કિનારે ઊતર્યા હતા. આમ જુઓ તો જહોન સ્ટીફન્સ અને ફ્રેડરિક કેથરવૂડનાં વ્યક્તિત્વો વચ્ચે કોઈ મેળ નહોતો. એક ન્યૂયોર્કના વકીલ, મિલન-મેળાવડાના મોજીલા માણસ, બીજા ઓછાબોલા અંતર્મુખી ચિત્રકાર જીવ. અગાઉ બન્નેએ સ્વતંત્ર રીતે શોધ-સફરો ખેડેલી તેને આધારે આ નવું સાહસ મૂર્તિમંત થતું હતું. પણ બેઉનાં કૌશલ પૂરક હતાં : સ્ટીફન્સ શબ્દના બંદા હતા, કેથરવૂડની અંગુલીઓને ચિત્રકલાનું વરદાન હતું. એ જે નવલ શોધો કરવાના હતા તેના આલેખન માટે બન્ને કળાઓ કામ લાગવાની હતી. એ બે સાહસશૂરાઓનાં પગલાં જ્યાં પડેલાં એ કેડા ગ્વાટેમાલા, હોન્ડુરાસ અને મેક્સિકોનાં પહાડો અને જંગલોની અઘોર અટવીઓ વીંધીને જતા હતા. પોણા બસો વરસ પહેલાં આવી કપરી ખેપોમાં સામાન લાદવા અને સવારી માટે એમની પાસે ખચ્ચરો હશે, મારી પાસે રેડિયો-એરકન્ડિશન-સજ્જ મોટરગાડી હતી; એમના ખચ્ચર-ચાલકોને એ પશુઓના સ્વાસ્થ્યની ચિંતા હશે, હું એકલપંડે ગાડી ચલાવતો હતો ત્યારે મને નિરાંત હતી કે મારી ગાડીના બોલ્ટ બેસારનાર જપાની કારીગરોએ વીસ વરસ પૂર્વે કરેલું કામ ચોક્કસ હશે. એ શોધ-ભેરુઓએ ઘટાટોપ વનરાજીની વચ્ચેથી મારગ કોરીને સફર ખેડી હશે ત્યારે તેમણે તો જોયા હશે ખંડેરોના વેરણછેરણ ઢગ, હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે મારી સામે ઊભા વ્યવસ્થિત ગોઠવેલા પિરામીડ, વૈજ્ઞાનિક રીતે બચાવીને જાળવેલા પુરાતત્વીય અવશેષો – રાજપ્રાસાદો, દેવાલયો, કલાખચિત નમૂનાઓ, લિપિ-

આલેખનો. એ હતાં વિકાસના શિખરે પહોંચીને પછી વિલય પામેલી સંસ્કૃતિનાં ઝોંધાણો. એ બે મરજીવાઓની અતીત ઓઢીને સૂઈ ગયેલી જદોઝદની ઝાંખી પામવાની મુરાદ લઈને હું નીકળેલો, પણ એ બે માનવીઓએ કેમ એ ઘેલી દિશાઓમાં રઝળપાટ કરેલા હશે, શા ખાતર મોત સાથે વાદ વઢેલા હશે, એ મારી સમજની પેલે પાર હતું..." બન્ને સાહસિકોની જીવનકથાઓ અને માયા-સંસ્કૃતિ-શોધની એમની વાતોના તાણાવાણા ગૂંથતા આ પુસ્તકના લેખક અમેરિકાના ખ્યાતિવંત પત્રકાર વિલીઅમ કાર્લસેન એકવાર તો પુલિત્ઝર સન્માનની લગોલગ પહોંચેલા.

કેથરવૂડે એ ખંડેરોનાં અદ્ભુત ચિત્રાંકનો કરેલાં એ તો પોણા બસો વરસ જૂનાં, ક્યાં બચ્યાં હોય? પણ એમનાં પ્રવાસ-ચિત્રાંકનોનો એક પોર્ટફોલીઓ ૧૮૪૪માં બહાર પડેલો, તેની ત્રણ-સોમાંથી રડીખડી બચેલી એક જીર્ણ નકલ અમેરિકાની પેનસિલ્વેનીઆ યુનિવર્સિટીના ગ્રંથાલયમાં જતનપૂર્વક સચવાયેલી છે તેમાંથી મેળવેલાં સંખ્યાબંધ વિરલ રંગચિત્રો અને રેખાંકનોથી પુસ્તક શોભીતું છે. અનેક રેખાંકનોની સમાંતર લેખકે પોણા બસો વરસ પછી લીધેલી તસવીરો પણ રસપ્રદ તુલનાદર્શન ધરે છે. પાંચસો પાનાંના પટ ઉપર વિસ્તરતું આ બયાન માયાસંસ્કૃતિની શોધ માટે થયેલા સાહસને શબ્દ-અમર કરે છે. કંડિકાઓ-પાનાં-પ્રકરણોની વાચનરસ-ભરપૂર લખાવટમાંથી પસાર થવાનો મારો શિક્ષણપ્રદ લહાવો તો હજુ અઠવાડિયાં સુધી ચાલવાનો છે. એક અલ્પવિરામ પણ ખોટી જગ્યાએ ન મુકાયું હોય એવું શુદ્ધ-સુઘડ લેખન કોઈપણ લેખક માટે ગ્રહણોચિત છે. બારીક બીબાંમાં આઠ પાનાંમાં ખીચોખીચ સમાવેલી સમૃદ્ધ પુસ્તકસૂચિ, પ્રકરણવાર ટિપ્પણો, ઉલ્લેખસૂચિ, પાનાંઓ ભરીને ચિત્રાંકનો : આ બધું મળીને બનેલો પુસ્તક-નિર્માણનો એક લાજવાબ નમૂનો મારા હાથમાં છે. કહું? બચુભાઈ રાવત હોત તો આ ગ્રંથરત્ન બતાવવા એમની રુચિર કુટીરમાં પહોંચી જાત. આજે તો એ ઉજ્જવળ ગ્રંથનિર્માણ પરંપરાને આગળ ધપાવનાર મુદ્રણ-માહિર અપૂર્વ આશરને બતાવીશ અને કહીશ, "જુઓ, છે ને તમારા જ કુળનો કોઈ કસબી!" કુમારભાઈના એ પુસ્તક થકી મારો નાનકડો સંગ્રહ વિભૂષિત છે. □

પ્રાણી-પંખીઓનાં ઘરપ્રયાણ

માનવેતર પંખી-પ્રાણીસૃષ્ટિ પોતાનાં જન્મસ્થાન સાથે જે

અમીટ લગાવ ધરાવે છે તેની અજાયબ વાતોથી ભરપૂર એક પુસ્તક આવ્યું છે. ઘરવિવશ, નિજ આશિયાનાના આશિક, વતનઝંખના ધરાવતાં પશુ-પક્ષીઓ-જંતુઓની અપરંપાર અજાયબ વાતો ધ **હોમીંગ ઇન્સ્ટીન્ક્ટ : મીનીંગ ઓફ મીસ્ટરી ઇન ઓનિમલ માઇગ્રેશન** નામના પુસ્તકમાં બર્ન ડાઇનરિશ નામના અમેરિકન પ્રકૃતિવિદ કરે છે. (બોસ્ટન : હોટન મીફલીન હારકોર્ટ, ૨૦૧૪, ૩૧૭ પાનાં, ડોલર ૧૭.) અમુક પ્રાણીઓની ઘર-ઝંખના એમની અસાધારણ ચિત્તક્ષમતા સૂચવે છે. લેખક દાખલો આપે છે : દરિયાઈ કાયબાઓની અનેક જાતો દરિયાતીરે આવેલી એમની ચોક્કસ વસાહતોમાં ઈંડાં મૂકે છે, પછી તેમાંથી નીકળેલાં શિશુઓ દરિયાલોકમાં નીકળી પડે છે. હજારો કિલોમીટરનાં અંતરોમાં એમના વિહાર હોય છે. એકાદ-બે દાયકે વયસ્ક બનેલા એ કાયબાઓ સંવનન અર્થે દરિયારસ્તે ભૂલા પડ્યા વિના પોતાના જન્મના સમદરકાંઠે – જ્યાં એમનો જન્મ થયેલો બરાબર ત્યાં જ – પહોંચી જાય છે, ને ઈંડાં મૂકે છે – સેવે છે, અને ફરી પાછી નવી પેઢી એ જ દરિયામાં દોટ મૂકે છે... આપણને – અજબ મગજ ધરાવતાં માનવીઓને – આંખે પાટા બાંધીને જંગલમાં મોકળા મૂકી દીધા હોય તો કઈ દિશા પકડવી એ જાણશું? અજાણ્યા વનમાં દિશા શોધવા માટે આપણે નકશા જોઈશે, દિશા-ચંત્રની જરૂર પડશે.

એવું તે કેવું અંતરજ્ઞાન તે પક્ષીઓમાં હશે જેના થકી દસ હજાર કિલોમીટરનું અંતર એ વણઅટક્યે કાપતાં હશે, રાત ને દિવસ ઊડતાં રહેતાં હશે, છેવટે જ્યારે કાયાએ સંઘરેલો બધો ખોરાક ખાલી થયો હશે, એમની રગેરગમાંથી અને એમનાં સ્નાયુઓમાંથી જોર નિચાવાઈ ગયાં હશે, પાચનક્રિયા થંભી હશે, વજન અરધાં થયાં હશે, ને પછી એ પોતાના અસલ આશિયાને ઊતર્યા હશે? યુરપનાં ઉદ્ધાનોમાં વસતું નાનું ગાયક-પંખી વોર્બલર. ઉત્તર યુરપનાં એ પાંખાળાં જીવ ઉનાળે જન્મે છે. પાંખો ફફડાવીને કેમ ઊડી શકાય તેની સમજ એમને કોઈ નથી આપતું ને જન્મના ત્રીજે મહિને તો એ નાજુક નમણું પરિદું પોતાના ભેરુઓ સાથે રાત્રિના અંધકારમાં ઉડ્યન આરંભે છે આફ્રિકા ખંડ ભણી. આરબ દેશોમાં પહોંચીને એનો મારગ ફંટાઈને સહરાના રણને વીંધીને કેન્યાના કોઈ કાંટા-ઝાંખરાળા ટીબા પર મુકામ કરવા પહોંચે છે; વસંતના

વાયરા વાય ત્યારે એ પંખીમેળો ઓતરાદે વળતા ઉચાળા ભરે છે, ને બીજે ક્યાંય નહીં પણ યુરપમાં જ્યાંથી આવ્યાં હતાં એ આવાસે જ ઉતારા કરે છે, ને નવી શીત ઋતુ આવે ત્યારે ફરી પાછા એ જ જૂના આકાશી કેડે, કેન્યાના એ જ કાંટાળા ટીબે પહોંચી જાય છે. મોનાર્ક એ ઉત્તર અમેરિકામાં વસતા એક પતંગિયાનું નામ છે, ને યાયાવર જીવોની દુનિયામાં એ બહુ જાણીતું છે. ઉદ્યોગોએ વૃક્ષ-નિકંદન નહોતાં કર્યાં ત્યારે, ઉત્તર અમેરિકામાં જન્મેલાં આ પતંગિયાંની આખી ને આખી વસાહતો, લાખોની વણજાર શિયાળો બેસે એટલે એકફાળે દક્ષિણ દિશામાં ઊડવા લાગે. પતંગિયાનું વાદળ સૂરજને ઢાંકી દે ને નીચે વસેલી માનવવસ્તીના દિવસને રાતમાં ફેરવી દે. આ પતંગિયા-કાફલો જાણે પોતાનો પંથ જાણતો હોય તેમ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ આખો વીંધીને મેક્સિકો દેશમાં એક ઠરાવેલી ખીણમાં – બીજે ક્યાંય નહીં, વરસોવરસ એ જ જગ્યાએ – ઊતરે, સંવનનકાળ વીતાવે, નવી જન્મેલી વસ્તી જાણે જન્માંતરથી રસ્તો જાણતી હોય તેમ પાછી અમેરિકાના ઓતરાદે છેડે પૂર્વજ-મુકામે પહોંચી જાય છે.

માનવેતર જીવોની ઘર-ઝંખનાની આવી અજાયબ વાતો આ પુસ્તકમાં સવાત્રણસો પાનાં પર પાથરનાર બર્ન ડાઇનરિશ અમેરિકાના સમર્પિત નિસર્ગવિદ છે. એમનાં પુસ્તકો પોતાના વિષયમાં મૌલિક પ્રદાન ગણાય એવાં ઉદ્કૃષ્ટ છે, પણ આ ચોપડી તો વિદ્વત્તાના બોજ વિનાની, વાર્તા જેવી રસાળ છે. સતત લાગ્યા કર્યું કે જે વિષય મારો નથી એ વિશેનું લખાણ મને જકડી રહ્યું છે. ‘વોશિંગ્ટન પોસ્ટ’ અખબારે તો ડાઇનરેશને નવા જમાનાના થોરો ગણાવ્યા છે. અને જુઓ તો ખરા, આવા ધુરંધરે નિવેદનનું સમાપન કેવા નમ્ર શબ્દો વડે કર્યું છે! : "આ પુસ્તકમાં પંખીઓની ઘરવિવશતાનું જે આલેખન મેં કર્યું છે તેમાં ગહન વિમર્શ નથી. નિતાંત અંગત કહેવાય એવું મારું દષ્ટિક્ષલક છે. મેં જેને વિશે લખ્યું છે એ અંગેના હજારો વૈજ્ઞાનિક સંદર્ભો આપી શકાય, પણ હું એવા કોઈ મુદ્દા પર નિષ્ણાત મત રજૂ કરી શકું તેમ નથી. મેં જે સંદર્ભોના હવાલા આપ્યા હશે એ પણ એ વિષય પરના અંતિમ શબ્દો નથી, પણ હું જેનાથી પરિચિત છું એ લખાણો છે. સંખ્યાબંધ વિસ્મયભરી વાતો અને વિગતો મારા લેખનમાંથી છૂટી ગઈ હશે એ બદલ હું ક્ષમાપ્રાર્થી છું. મારી

રજૂઆતોમાં અનુમાનોનો પાર નથી; એ બધાં તો ચર્ચાનાં આરંભબિંદુ જેવાં છે, અંતિમ ઉદ્ગાર લેખે એ રજૂ નથી થયાં." વિદ્વત્તાને ગરવી બનાવનાર આ નિખાલસ શબ્દો ગાંઠે બાંધીને આ પુસ્તકની સોબતને અલ્પવિરામ આપું.

□

છે તમારી પાસે કોઈ 'ખતરનાક' વિચાર?

કોર્પોરેશનલિસ્ટી લઈને ડાર્વિન - બધા વિચારકો-વિજ્ઞાનીઓ નવા સિદ્ધાંતો ને નવી શોધો આપતા રહ્યા છે. એમના યુગની સ્વીકૃત માન્યતાઓને પડકારનાર વિચારો સાનુકૂળ હોય, તેમ ઊથલપાથલ મચાવી દે એવા પણ હોય. એ વિચારો પહેલીવાર જ્યારે રજૂ થયા ત્યારે એ અસંભવિત, અરે, 'ખતરનાક' પણ લાગ્યા હશે, પણ ગઈકાલના ક્રાંતિકારી અને 'ખતરનાક' વિચારો આજની બદલાયેલી દુનિયામાં જુનવાણી ગણાય. માનવસમાજને નવા વિચારો ને નવા આવિષ્કારોની તાજગીની નિરંતર જરૂર રહે. આજે જે વિચારો-માન્યતાઓના પડઘા ગાજે છે એ ખોટા પડવાથી નહીં પણ એ સાચા ઠરે તો ખતરનાક નીવડે એવી સંભાવના પણ હોય છે. જેમ્સ બ્યાર્સ નામના અમેરિકન વિચારકને સૂઝેલું બુદ્ધિજનોનું વિભાવના-મંડળ વર્તમાન જીવન વિશે ત્રીજી સંસ્કૃતિ ('થર્ડ કલ્ચર') કહેવાયું. ઇન્ટરનેટના આગમન પછી એ www.edge.org નામે ઓનલાઇન મંડળી તરીકે એકત્ર છે. આ વેબસાઇટ પરનું 'વર્લ્ડ ક્વેશ્ચન સેન્ટર' આ સહુને દર વરસે પોતાના ક્રાંતિકારી, જગતને હલબલાવી નાખનાર વિચાર અંગે લખવા આમંત્રણ મળે. જહોન બ્રોકમન અમેરિકાના બુદ્ધિવંતોના સંયોજક અને નવવિચાર-સંસ્કૃતિના અને 'એજ' (Edge) સંસ્થાના પ્રણેતા હતા : 'તમારો ખતરનાક વિચાર શો છે?' એમના પ્રત્યુત્તરોનો સંગ્રહ 'વ્હોટ ઇઝ યોર ડેન્જરસ આઇડીઆ?' નામે પુસ્તક રૂપે બહાર પડ્યો છે. (ન્યુયોર્ક : હાર્પર પેરેનીઅલ, ૨૦૦૭, ૩૩૪ પાનાં, ડોલર ૧૩.૯૯) જહોન બ્રોકમન આ પુસ્તકના સંપાદક છે. આ અનોખા પ્રશ્નમંચ પર દર વરસે જગતના સોએક યુનંદા બુદ્ધિવંતો આવા એક પ્રશ્નનિમિત્તે એકત્ર થાય - એ વિચાર જેમ્સ બ્યાર્સનો. એ કહેતા : આ સો વિચારવંતો એક ખંડમાં પુરાઈ જાય અને પોતાના વિચારો વિશે પરસ્પર વિમર્શ કરે, એ આશય છે.

એકસોથી વધુ વિચારકો આ પ્રશ્ન - 'તમારો ખતરનાક

વિચાર શો છે?'-ના પ્રતિભાવ આપે છે તેની શબ્દાવલી મારા-તમારા શબ્દભંડોળની અને સમજ-સીમાની બહાર નહીં હોય. એકએક શબ્દ જોખીને લખાયેલ આ જવાબો - કોઈ પાંચ-સાત લીટીના, બીજા પાનાં-બે પાનાંના : કુલ ૧૦૮ નાના નિબંધો ત્રણસો પાનાંમાં સમાઈ ગયા છે. પોતાના વિષયના પંડિતો-ધુરંધરો માનવસમાજ પાસે કેવા મૂળભૂત ને પરિવર્તનગામી વિચારો મૂકે છે? જહોન હોર્ગન નામે એક વિજ્ઞાની કહે છે કે આપણે મનુષ્યો આત્માવિહોણા હશું? અને પછી બે પાનાં ભરીને પોતાનો તર્ક સમજાવે છે. ઈરીન પેપ્પરબર્ગ નામના મનોવિજ્ઞાની સમજાવવા મથે છે કે માનવી અને માનવેતર પ્રાણીઓ વચ્ચેનો ભેદ સંખ્યાત્મક છે, ગુણાત્મક નહીં : છે ને ચકાચૌંધ કરનાર વિધાન! ઓસ્ટ્રેલિયાના એક ભૌતિકશાસ્ત્રી 'ગ્લોબલ વોર્મિંગ'ની બાજી આપણે હારી બેઠા છીએ, કઈ રીતે એ સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. પંખીઓ હજારો કિલોમીટર ઊડીને બરાબર પોતાના માળામાં જ 'હાશ' કઈ રીતે કરતાં હશે તેનો ભૌતિકવિજ્ઞાન પાસે કોઈ ખુલાસો નથી, પણ લંડનમાં વસતા એક જીવવિજ્ઞાની એ અંગે નવલ સમજ આપવા માગે છે. અમેરિકાના એક મનોવિજ્ઞાનવેત્તા તો સાવ મૂળભૂત વાત કરે છે : સકલ આધુનિક વિજ્ઞાનનું મહાલય જીવવિજ્ઞાનના પાયા પર ખડું છે. એમનું પ્રતિપાદન માત્ર છ લીટીમાં સમાઈ જાય છે! મનુષ્યે વિકસાવેલી આજની લોકશાહી હવે બહુ લાંબું નહીં જીવે એવી પોતાની વાત હાઈમ હારી નામે ઇઝરાએલી વિજ્ઞાની બે પાનાંમાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. માહિતીનો પ્રલય મંડાયો છે : ફોન, ઇ-મેઇલ, કમ્પ્યુટર, ટેલિવિઝન વગેરેની ભરમાર છે - ચોપડીઓ-સામયિકો-છાપાંની વાત તો દૂર રહી. આ બધું આપણા ચિત્ત પર હલવો કરનારું છે અને આપણા ચેતાતંત્રને હલબલાવી નાખે છે. છૂટકારો? પ્રોફેસર કહે છે કે વરસમાં પૂરા ચોવીસ કલાક પૂર્ણ એકાંતની ગુફામાં માણસે બેસવું જોઈએ. આવા આવા વિચારોનું વલોણું એટલે 'વ્હોટ ઇઝ યોર ડેન્જરસ આઇડીઆ?' નામનું આ પુસ્તક. બદ્ધ, પ્રસ્થાપિત વિચારોની સાંકડી દુનિયામાંથી બહાર ખેંચીને પુસ્તકનું પાનેપાનું ક્ષણેક્ષણે માનવચિત્તની અનંત મજલની પ્રતીતિ આપનારું છે. એક-બે દિવસ એ વિચારસૃષ્ટિમાં, માત્ર એ 'ખતરનાક' વિચારોની સોબતમાં રહેવાથી આપણી સૃષ્ટિના સીમાડા દૂર દોડી જશે.

□□

૧. 'બનારસ ડાયરી' અને 'પ્રત્યક્ષીય'

સંપાદકશ્રી,

'પ્રત્યક્ષ'ના, જૂન-સપ્ટે., ૨૦૧૬, અંકમાં શ્રી હરીશ મીનાશુના કાવ્યસંગ્રહ બનારસ ડાયરીની સમીક્ષા શ્રી રાજેશ પંડ્યાએ કરી છે. સમીક્ષામાં 'કેટલીક કડવી(?) વાત' છે. તે સંદર્ભે કેટલીક કડવીતર(?) વાત. શ્રી રાજેશ પંડ્યાનાં વિધાન અવતરણચિહ્નમાં છે.

૧. 'પ્રિભાંગસુંદરથી શરૂ થયેલું ભાષાવૈચિત્ર્યમય શબ્દવિચલન બનારસ ડાયરીમાં કલાસંયમની પાળ તોડી અતિરેકે ફેલાઈ જાય છે.'

- 'કલાસંયમની પાળ' તેમ જ 'અતિરેકે' કોણ નક્કી કરે? કયા આધારે નક્કી કરે? કેટલાં દષ્ટાંતે નક્કી કરે? દેખીતું છે કે ઉભય નિરપેક્ષ અવધાર નથી. કથિત ભાષાવૈચિત્ર્યમય શબ્દવિચલન (ભા.શ.) કાવ્યપંક્તિઓમાં પ્રયોજાયેલા શબ્દોના પરસ્પર અન્વયના, વિન્યાસના અનુસંધાને નોંધવું રહ્યું, કાવ્યની રચનારીતિ, કાવ્યપંક્તિઓની બાંધણીસંદર્ભે તપાસવું રહ્યું. આ નોંધ, આ તપાસ પ્રત્યેક કાવ્યમાં ભા. શ. ના ઔચિત્ય અંગે કાવ્યની સીમામાં સ્વતંત્રપણે થવી રહી. ભા.શ.ના સામંજસ્યનું સર્વસાધારણીકરણ ન હોઈ શકે. વળી ભા. શ. ની ઉપસ્થિતિ એક લઢણ ગણાય તો, સિક્કાની બીજી બાજુએ, ભા.શ.ની અનુપસ્થિતિ પણ એક લઢણ ગણાય.

શબ્દો તેમ જ શબ્દોની સહોપસ્થિતિ વડે નીપજતા સંકેતો દ્વારા કાવ્યબાની રચાય છે. શબ્દો સાથે સપાટ, ચપટા, લીસ્સા, બોદા, વગેરે, વગેરે વિશેષણો શબ્દોનો અતિવપરાશ સૂચવે છે. કોશગત શબ્દોના નોખનોખેરા વિનિયોગ, વિચલન, નવસર્જન આગવી કાવ્યબાનીની શક્યતા વધુ ઉપસાવવાની પ્રયુક્તિઓ છે. આવી પ્રયુક્તિઓ વિના અતિ વપરાયેલા શબ્દો બાબતે ઉપરોક્ત

વિશેષણો તેમ જ કાવ્યબાની બાબતે ભા. શ. વડે રચાતા આગવાપણાની અનુપસ્થિતિ આંખ તળે આવે. આ પરિપ્રેક્ષણમાં ભા.શ. કાવ્યની માવજતનું એક મહત્ત્વનું ઘટક છે.

૨. 'શબ્દચાતુરીમાં સર્જકતા દબાઈ જાય છે.' 'કસબ-કરામતનાં કમનીય કામણ આગળ તરી આવે છે.' 'કેટલાંક કાવ્યો-કાવ્યાંશ-કાવ્યપંક્તિઓમાં અભ્યાસી લેખનની લીલી શાહી પાનાં ફેરવતાં આંગળીએ અડકે છે.'

- આ સર્વ વિધાનોમાં મૂળ 'કલાસંયમની પાળ' તેમ જ 'અતિરેકે'માં છે, નિરપેક્ષ અવધારના અભાવમાં છે શબ્દચાતુરી અને ભાષાકર્મ વચ્ચેની ભેદરેખા અવ્યાખ્યેય છે. 'કસબ-કરામતના કમનીય કામણ' શબ્દોમાં 'ક'કાર નોંધનીય છે. લીલી શાહીની લીલપ, તાજપ ભોગનીય હોઈ શકે. સર્વ લેખન આયાસી હોય છે. અનાયાસી લેખનની અપેક્ષા મુગ્ધતા છે. વળી એક છાબડામાં 'કલાસંયમની પાળ' તૂટવી તેમ જ 'અતિરેકે' ફેલાવું તો બીજા છાબડામાં 'કેટલાંક' સમીક્ષાનાં ત્રાજવાંને સંતુલિત રહેવા દેતા નથી. વળી 'કેટલાંક કાવ્યો-કાવ્યાંશ-કાવ્યપંક્તિઓમાં.' તો શું અન્ય કાવ્યો-કાવ્યાંશ-કાવ્યપંક્તિઓમાં 'આયાસી લેખન નથી?' 'લીલી શાહી આંગળીએ અડતી નથી? સમીક્ષકે અન્ય વિશે કશું કહ્યું નથી.

૩. 'જેવું આયાસી લેખનનું તેવું ફાવટનું - Comfort Zoneનું' - સર્જકનું કર્તવ્ય સર્જન છે, પોતાના કતૃત્વ મુજબ થઈ શકે એટલું સારું સર્જન, પોતાના કે અન્યના comfort zoneની પળોજણમાં પડ્યા વિના, બેકેટના, કાફકાના, આયોનેસ્કોના comfort zone વિશે શું કહેવાનું છે? કેટલું કહેવાનું છે?

૪. તા. ક. 'કવિ કિતાબ વિશે હિસાબ આપે છે' - કવિએ કિતાબ વિશે હિસાબ આપવાનો ન હોય તેમ સમીક્ષકે સમીક્ષામાં, કડવી (?) વાત' વિશે 'આ કંઈ ટકોરપાટ નથી, 'ચેતવણીની વાણી ય નથી', 'વાંકદેખાતાં વેણ પણ નથી', જેવી સફાઈ આપવાની ન હોય.

'પ્રત્યક્ષીય' વિશે, હું ભાષાશાસ્ત્રી નથી, તેમ છતાં, કંઈ કહું. જોડણી દઢ જ હોવી રહી. એક શબ્દની વૈકલ્પિક જોડણી ન હોઈ શકે. જોડણી બાબતે વિવાદ અપ્રસ્તુત છે. પરંતુ ખંડકમાંક (૧)માં એક-થી સો સુધીના આંકડામાં વિકલ્પો તમે નોંધ્યા છે તે શબ્દોની વૈકલ્પિક જોડણી નથી પરંતુ વૈકલ્પિક શબ્દો છે, ભિન્ન શબ્દો છે. રાત્રિ અને રાત્રી વૈકલ્પિક જોડણી છે, જે સ્વીકાર્ય નથી, પરંતુ દસ અને દશ વૈકલ્પિક શબ્દો છે, એકમેકથી ભિન્ન, માટે તે શબ્દોની, દર્શાવી છે તે, જોડણી સ્વીકાર્ય છે. સાર્થ જોડણીકોશમાં તમે દર્શાવ્યા છે તેવા સમાનાર્થી શબ્દો ઉપરાંત અન્ય શબ્દો બાબતે, વૈકલ્પિક સમાનાર્થી શબ્દો, શબ્દમાં ભિન્ન અક્ષર હોવાને કારણે, ભિન્ન અક્ષર કૌંસમાં મૂકીને દર્શાવ્યા છે. જેમ કે અધોટ(ડ), અભોક(ગ). આવાં, દસ અને દશ જેમ, અનેકાનેક દૃષ્ટાંત જોડણીકોશમાં છે. વાચિક શબ્દ લેખિત શબ્દ પર પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. વૈકલ્પિક સમાનાર્થી શબ્દો નકારીએ તો, એ શબ્દ જ્યાં બોલાતો હોય ત્યાં, ગુજરાતી પ્રજાના એક ભાગની, એક વિસ્તારની ભાષાનો આપણે અસ્વીકાર કરીએ છીએ. પ્રજાના એક ભાગની જીભ પરથી શબ્દોના તેમના પોતીકા ઉચ્ચાર આપણે ભૂંસી ન શકીએ. વૈકલ્પિક જોડણી સ્વીકાર્ય નથી જ, પરંતુ વૈકલ્પિક શબ્દોથી ભાષા વધારે સમૃદ્ધ થાય છે. એટલે તે સ્વીકાર્ય છે. લાગ્યું એવું લાખ્યું. વધુ તમે જાણો.

'સંપાદકીય'ના અનુસંધાને 'પ્રત્યક્ષીય' સારો વિકલ્પ છે. 'પ્રત્યક્ષ'માં છે માટે સંપાદકીય કરતાં વધારે સારો શબ્દ છે. (તમારા) હસ્તાક્ષરમાં છે એથી શબ્દમાં સુગંધ ભળી છે. 'પ્રત્યક્ષ'ના અક્ષરાંકનથી સ્થાપાતા આગવાપણામાં આ ઉમેરણ છે. આ રચેલા શબ્દને ભાષાવૈચિત્ર્યમય શબ્દવિચલન કરી શકાય. તમારું આવું ભા. શ. ક્યારથી શરૂ થયું છે?

—હેમંત ધોરડા

મુંબઈ; ૫-૧૧-૨૦૧૬

□

૨. 'પ્રત્યક્ષ'નાં પચીસ વર્ષ

પ્રિય રમણભાઈ,

અંકશાસ્ત્ર પ્રત્યે રુચિ કે લગાવ નથી. એને અંગે ખાસ કોઈ જાણકારી પણ નથી. તેમ છતાં નવના આંકડા પ્રત્યે મને આકર્ષણ રહ્યું છે. જ્યાં કંઈ મેળ બેસતો હોય, ત્યાં મેળ બેસાડવા મથું છું. તેથી જ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૬નો 'પ્રત્યક્ષ'નો અંક મળ્યો ત્યારે મારું પહેલું ધ્યાન તેની નીચેના ૯૯ના આંકડા પર ગયું. પ્રસન્નતા થઈ. તમે 'પ્રત્યક્ષ'ને આ મુકામ સુધી લઈ આવ્યા, એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી.

હવે ૧૦૦મો અંક આવશે. પચીસ વર્ષો સુધી સાતત્યપૂર્વક 'પ્રત્યક્ષ' પ્રકાશિત કરતા આવ્યા છો તમે, એને હું મહત્ત્વની બાબત ગણું છું. આપણે ત્યાં અન્ય અનેક 'સામયિકો' એનાથી પણ અધિક સમયથી પ્રકાશિત થતાં રહ્યાં છે પણ જૂજ અપવાદ સિવાય મોટા ભાગનાં સામયિકોને સંસ્થાગત અથવા અન્ય કોઈ પ્રકારનું પીઠબળ મળતું હોય છે. 'પ્રત્યક્ષ' તો વ્યક્તિગત રીતે ચાલતું અને નર્ચુ વિવેચનનું સામયિક છે. સામ્પ્રત પુસ્તકજગતને ઉજાગર કરવાની મથામણ તેમાં જોઈ શકાય છે. તેનું નામકરણ પણ તેના અભિગમનો ખ્યાલ આપે છે. પુસ્તકો વિશેની તાજ અને પ્રત્યક્ષ જાણકારી તેમાં મળે છે. આ દુષ્કર કામ તમે એકલે હાથે સહજભાવે કરતા આવ્યા છો, પચીસ વર્ષો સુધી વરસથી કરતા આવ્યા છો જેને પરિણામે છેલ્લા ત્રણ દાયકાની ગુજરાતી પ્રકાશન-પ્રવૃત્તિનો આલેખ તેમાં મળે છે.

મુદ્રણકળાના તમે માહોર છો એટલે એ દૃષ્ટિએ તમને 'પ્રત્યક્ષ' ચલાવવામાં મુશ્કેલી ન પડે. પણ માત્ર એટલી જ વાત નથી. આર્થિક ઉપરાંત અનેક પ્રકારની વિટંબણાઓની વચ્ચેથી માર્ગ કાઢવાનો રહે છે. સાહિત્યિક સામયિકો કાઢવાં કે ચલાવવાં એ ઘર વેચીને તીરથ કરવા જેવી વાત છે. વાચકોનાં લવાજમ થકી તો એ નહીં જ ચાલી શકે. જાહેરાતો પણ એટલી સહેલાઈથી ક્યાં મળી શકે? મુદ્રણના ખર્ચમાં સતત વધારો થતો રહે છે. તેથી બે છેડા ભેગા તો થાય જ ક્યાંથી? બીજો પ્રશ્ન વ્યવસ્થાનો. કાર્યાલય વિના કામ કરવાનું. વ્યવસાય કરતા રહીને એ જવાબદારી

નિભાવવાની અને એકલે હાથે જ આ કામ કરવાનું. તંત્રી કે સંપાદકે જ ચપરાશીનું કામ પણ કરવું પડે.

‘પ્રત્યક્ષ’ની કામગીરીનું ક્ષેત્ર અનેક રીતે વિશિષ્ટ છે. પહેલી વાત તો પ્રકાશનો અંગે જાણકારી મેળવવી. એમાંથી યોગ્ય લાગે તેવાં પ્રકાશનો મેળવવાં. પ્રકાશકો સામાન્ય રીતે આ બાબતમાં ઉદાસીન હોય છે. આ પ્રકારનાં સામયિકોમાં આવતી સમીક્ષા કે જાણકારીની વેચાણ ઉપર ઝાઝી અસર નહીં પડતી હોવાના ખ્યાલને લીધે, પુસ્તકો મોકલવા વિશે પ્રકાશકો ઉદાસીન હોય. અને એમ ન હોય તો પણ પ્રકાશકો પ્રકાશિત કરે એમાંથી વિવેચનક્ષમ પુસ્તકો કેટલાં? એટલે પસંદગી તો કરવી જ પડે. સાહિત્યિક દષ્ટિએ મહત્ત્વનું જણાતું પુસ્તક, પ્રકાશક મોકલે નહીં તો ખરીદવું પડે. તમે પણ એવાં કેટલાંયે પુસ્તકો ખરીદ્યાં જ હશે.

મળેલાં, મેળવેલાં પુસ્તકોનું વર્ગીકરણ કરી, તેમાંથી સમીક્ષા યોગ્ય પુસ્તકોને યોગ્ય સમીક્ષકોને મોકલવાં, તેમને લખવા સંમત કરવા અને સમયસર સમીક્ષા મેળવવી એ કામ દેખાય છે એટલું સરળ નથી. લખાણ ઘણી વાર વધારે લાંબું હોય, ક્યારેક અસંબદ્ધ જણાતું હોય તો તમારે તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવા પડે, અથવા પાછું મોકલવું પડે એવું પણ બને. લખાણ અપેક્ષા કરતાં ઊંચું હોય એવું પણ બને. પુસ્તકનું કડક પરીક્ષણ ક્યારેક પ્રશ્નો ઊભા કરે. અને છતાં તેમ કરવું પડે. ટીકા ન સહી શક્તા લેખકોને અંગે ઘણી વાર દ્વિધા ઊભી થાય એવું પણ બને. એટલે કે આ બધી જટિલજાળમાંથી માર્ગ કાઢી આગળ વધતાં રહેવું પડે, તમે તેમ કર્યું છે.

‘પ્રત્યક્ષ’માં વીગતવાર અવલોકનો, સંક્ષિપ્ત અવલોકનો, સ્વીકારનોંધ - બધું મળીને ઓછામાં ઓછાં પચાસેક

પુસ્તકોનો પરિચય મળે એ રીતે વિચારીએ તો આજ સુધીમાં પાંચ હજારથી પણ વધુ પુસ્તકોનો પરિચય વાચકોને તમે કરાવ્યો છે. આ તો ‘પ્રત્યક્ષ’નું એક પાસું થયું. એ ઉપરાંત એના સંપાદકીય ‘પ્રત્યક્ષીય’ની વાત જ નોખી. એમાં કંઈ કેટકેટલીય બાબતો અંગે તમે તીખી કે મીઠી પ્રતિક્રિયા આપી છે. એમાંથી થોડાંક જ લખાણો ગ્રંથસ્થ થયાં છે. વર્તમાનમાં પ્રકાશિત પુસ્તકો ઉપરાંત પ્રશિષ્ટ કૃતિઓ વિશે પણ અધિકારી વ્યક્તિઓ પાસે તમે લખાવતા રહ્યા છો. દરેક અંકમાં કોઈ ને કોઈ વિશિષ્ટ ગ્રંથ વિશે વીગતે જાણવા મળે છે. અન્ય ભાષાના ગ્રંથોની પણ સમીક્ષા મળે છે. સાહિત્યકારોના નિધન નિમિત્તે તેમને શ્રદ્ધાંજલિ આપવા ઉપરાંત તેમના પ્રદાનની પણ તમે ઉચિત નોંધ લો છો. સૌથી અગત્યની કામગીરી તો પ્રત્યેક વર્ષે ગુજરાતી સામયિકોમાંના વર્ષભરના લેખોની સૂચિ આપો છો એ છે. એ સૂચિમાં એ વર્ષોમાં સાહિત્યક્ષેત્રે થયેલી વિપુલ કામગીરીનો અંદાજ મળે છે. આ પ્રકારની વ્યાપક કામગીરીમાં તમને તજજ્ઞોનો સાથ મળતો રહ્યો છે. સો અંકોમાં સમીક્ષા ઉપરાંત તમે જે અન્ય સામગ્રી જહેમતથી એકઠી કરીને આપી છે, એ અલગ અભ્યાસનો વિષય બને છે. પચ્ચીસ વર્ષના સો અંકોમાં આવેલી સમીક્ષિત સામગ્રી અંગે પણ અભ્યાસ થવો જોઈએ. આવું તો ઘણું બધું છે જે નોંધપાત્ર બન્યું છે. અભ્યાસીઓ જરૂર એની નોંધ લેશે જ. સોમા અંકે નિમિત્તે તમને સો વર્ષના આયુષ્ય* સાથે આ પ્રકારનું નક્કર કામ તમારા દ્વારા થતું રહે એ પ્રાર્થુ છું.

મુંબઈ, ૧૫.૧૨.૨૦૧૬

—કાન્તિ પટેલ

.....

* આટલું બધું? -સંપા.

□

અભિનંદન

સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીનો ૨૦૧૬ના વર્ષનો અવોર્ડ ગુજરાતીમાં કમલ વોરાને એમના કાવ્યસંગ્રહ **અનેકએક** માટે આપવાનું જાહેર થયું છે. કમલભાઈને હાર્દિક અભિનંદન

પ્રતિભાવ : 'પ્રત્યક્ષ' અંક ૯૯ વિશે
પારુલ કંઠર્પ દેસાઈ

પ્રતિભાવ નિમિત્તે 'પ્રત્યક્ષ'માંથી પુનઃ પસાર થવાનું બન્યું એનો આનંદ વ્યક્ત કરું છું અને આ થોડાંક નિરીક્ષણો.

'પ્રત્યક્ષ'ના ૯૯મા અંકમાં છ ગ્રંથોની સમીક્ષાઓ ઉપરાંત ચાર પુસ્તકોનાં ટૂંકાં અવલોકનો મળે છે. એમાં પણ સ્વરૂપનું વૈવિધ્ય છે. આ અવલોકનો સંપાદક દ્વારા થયાં છે એનું પણ અદકેરું મૂલ્ય છે. આ ઉપરાંત 'પ્રત્યક્ષીય', 'વરેણ્ય', 'પત્રચર્યા', 'સામયિક લેખસૂચિ', 'પરિચય મિતાક્ષરી' જેવા નિયમિત વિભાગો અહીં છે.

'પ્રત્યક્ષ' આવે એટલે સૌ પ્રથમ નજર જાય 'પ્રત્યક્ષીય' પર. 'પ્રત્યક્ષીય' હંમેશા વિચારોત્તેજક હોય છે. કોઈ મહત્ત્વના મુદ્દાને લઈને કે વિશિષ્ટ લાગેલા પુસ્તક વિશે સંપાદક એમાં ચર્ચા કરતા હોય છે અને એ રીતે એના તરફ બધાંનું ધ્યાન દોરાતું હોય છે. આ અંકમાં પણ લેખનમાં એકવાક્યતા શા માટે જરૂરી છે એ મુદ્દો યોગ્ય દલીલો સાથે મૂકી અપાયો છે.

બે કાવ્યસંગ્રહો વિશેની સમીક્ષામાં, પ્રવીણ ગઢવીનો સંગ્રહ ન સાંભળે કોઈ વિશેની ચંદુ મહેરિયાની સમીક્ષા સ્વસ્થ છે. આરંભે આકોશથી સભર રહેતી દલિત કવિતા કેવી રીતે હવે વ્યંગ-કટાક્ષનું રૂપ ધારે છે તેની આ સંગ્રહના સંદર્ભે ઉદાહરણો સાથે ઉચિત ચર્ચા કરી છે, જોકે તેમણે મર્યાદાની કોઈ વાત કરી નથી. એ દષ્ટિએ મહેન્દ્રસિંહ પરમારના વાર્તાસંગ્રહ પોલિટેકનિકની સમીક્ષામાં ધીરેન્દ્ર મહેતા યોગ્ય રીતે જ વિશેષોની સાથે મર્યાદાને પણ સાંકળતા ગયા છે. જેમ કે, 'ઇન્ટેલેકચ્યુઅલ ઇન્દુભાઈમાં કૃતિને અંતે પ્રાપ્ત થતા સંકેત ઉપરાંત નિવેદનમાં કરેલી સ્પષ્ટતા મુજબ આ ઇન્દુભાઈ બીજું કોઈ નહીં, લેખક સ્વયં. કૃતિમાં આ રીતે પ્રગટ થઈને કથક પર લેખકનું પ્રક્ષેપણ વાર્તાના હિતમાં છે કે કેમ, તે વિચારી લેવા જેવો પ્રશ્ન છે.' (પૃ. ૧૭) કે પછી 'વાર્તામાં ટેકનિકની કારીગરીનું નહિ, કામગીરીનું મહત્ત્વ છે.' આ પ્રકારનાં નિરીક્ષણોથી સમીક્ષાનું મૂલ્ય વધે છે. દર્શના ધોળકિયાનો 'ઉમાશંકર મારા આભલામાં' વિશેનો લેખ ઉમાશંકરના સ્મરણો વિશેના પહેલા ખંડમાંથી પ્રગટ થતાં ગુરુ-શિષ્યના આંતરસંવાદને સરસ રીતે મૂકી આપે છે પણ ઉમાશંકર વિષયક સ્વાધ્યાય વિશેના ખંડ વિશે બહુ ઓછી ચર્ચા થઈ છે. દીપક મહેતાના

પૂર્વગ્રંથસમીક્ષાલેખો માહિતીપ્રદ તો બને જ છે સાથે વિસરાઈ ગયેલા વારસાનો પણ પરિચય કરાવે છે. 'વરેણ્ય'માં ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટના મહત્ત્વના વિવેચનગ્રંથ અન્વીક્ષાનું માત્ર મૂલ્યાંકન જ નહીં, પુનર્મૂલ્યાંકન કર્યું છે. એ રીતે દીપક મહેતા અને ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાના લેખો મૂલ્યવાન બને છે. 'પ્રત્યક્ષ'નું પૃ. ૪ અને વચ્ચે બોક્સમાં મૂકેલી સ્નેહાંજલિઓમાં સંપાદકીય સ્પર્શ જણાય છે. 'શ્રદ્ધાંજલિ' શબ્દને બદલે 'સ્નેહાંજલિ' શબ્દ પ્રયોજાયો છે એ ખૂબ ગમ્યું.

ગ્રંથસમીક્ષાની ભાષા હંમેશા વિશદ અને પારદર્શક હોવી જોઈએ. કારણ કે એણે અર્થબોધ કરાવવાનો છે. રાજેશ પંડ્યા કૃતિને ઝીણવટથી જોનારા વિવેચક છે. હરીશ મીનાશ્રુના કાવ્યસંગ્રહ બનારસ ડાયરીનું વિવેચન કરતાં એ વિશેષો સાથે કેટલીક કડવી વાતની પણ ચર્ચા કરે છે. પણ આ લેખની ભાષા એની અરૂઢ રીતિને કારણે ક્લિષ્ટ બની જાય છે. જેમ કે 'આવી તો કેં કેં કેટલી અચરજભરી અથડામણો અઢળક થતી રહે છે આ કવિ-કબીરના કાવ્યસંવાદ કાંઠે. એમાં ઠેકઠેકાણે ઊભા રહીએ તો ક્યારે જઈએ મણિકર્ણિકા ઘાટે.' આ લેખમાંથી આવાં તો અનેક દષ્ટાંતો ટાંકી શકાય. આ લેખની ભાષા માત્ર ક્લિષ્ટ નથી એમાં રંગદર્શિતા પણ છે. કિરીટ દૂધાતની રામ મોરીના વાર્તાસંગ્રહ મહોતુંની સમીક્ષામાં કડક સૂર સંભળાય છે. આ વાર્તાઓને થોડીક સમભાવથી જોઈ શકાત. વળી, કિરીટ દૂધાતે છેલ્લો જે લાંબો પેરેગ્રાફ વર્તમાન સ્થિતિની સમીક્ષા કરતો લખ્યો છે તેમાં એમની નિસબત પ્રગટ થાય છે પણ અહીં એ આગતુક લાગે છે સંપાદકની કાતર કેમ ન ફરી એવો પ્રશ્ન થાય છે.

પ્રત્યક્ષ કૃતિનામ અવતરણચિત્રોમાં મૂકવાને બદલે કેટલાંક વખતથી ઇટાલિક ફોન્ટમાં છાપે છે પણ ગુજરાતી અક્ષરોમાં ઇટાલિક ફોન્ટ જુદા પડતા નથી. એટલે કૃતિનામ તારવવાનું અઘરું પડે છે. મને યાદ છે કે આ મુશ્કેલી વિશે અગાઉ પણ કોઈએ પત્રચર્યામાં જણાવેલું.

'સામયિક લેખસૂચિ' સંદર્ભ મેળવવા માટે ખૂબ જ ઉપયોગી બની રહે છે. કિશોર વ્યાસ ખાસ્તી મહેનત કરીને આ કામ કરે છે, એનું મહત્ત્વ સ્વયંસ્પષ્ટ હોવા છતાં એવો સવાલ થાય કે ગ્રંથસમીક્ષાના એકમાત્ર સામયિકમાં વધારે ગ્રંથોને સ્થાન ન મળવું જોઈએ. આ અંકમાં જ નવ પાનાં સામયિકલેખસૂચિને જાળવાયાં છે. એ જગ્યાએ બે વધુ ગ્રંથોની સમીક્ષા ન સમાવાઈ શકત?

પ્રત્યક્ષને શુભેચ્છાઓ. □

પરિચય-મિતાક્ષરી

સ્વીકાર-સમીક્ષા માટે પ્રકાશકો/લેખકોએ મોકલેલાં તથા સંપાદકે નવાં ખરીદેલાં પુસ્તકોની પરિચયનોંધ

કવિતા

અ-મૃત પર્વ – ચિનુ મોદી. ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૧૬, ડે. ૪૮. રૂ. ૩૦ □ લેખકની પૂર્વ કવિતામાંથી ૧૭૫ મુક્તકો (રૂબાઈઓ)નો સંચય
કવિતા વિશે કવિતા – દિલીપ ઝવેરી. બીજલ પ્રકાશન, વડોદરા, ૨૦૧૬.ડે.૭૨, રૂ. ૩૫ □ કવિતા વિશેની ૩૨ કાવ્યકૃતિઓ – કવિની પ્રસ્તાવના-કેન્દ્રિયત સાથે.

ગુજરાતી કાવ્યચયન ૨૦૧૨ – સંપા. મનોહર ત્રિવેદી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે. ૧૬૦, રૂ. ૧૫૦ □ કવિતાચયન

બાળગીતોમાં વાર્તા – ગિરીશ પરીખ. સાહિત્ય સંગમ, સુરત, ૨૦૧૬, ડે. ૪૮ (સચિત્ર, રંગીન) રૂ. ૭૦ □ વાર્તારૂપ બાળકાવ્યો

મનપસંદ જોડકણાં – અરુણિકા મનોજ દરૂ. ડિવાઈન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૬. પૃ. ૪૦, રૂ. ૭૦ □ જોડકણાં-ચિત્રરેખાંકનો સાથે.

વચન – સંપા. (મૂળ કન્નડ) એમ. એમ. કુલબુર્ગી, ગુજરાતી અનુ. સંપાદક શરીફા વીજળીવાળા. બસવ સમિતિ, બસેશ્વર સર્કલ, બેંગલુરુ, ૨૦૧૬, ડે. ૮૨૦, રૂ. ૩૫૦ □ લિંગાયત ભક્તિ સંપ્રદાયના ૧૨મીથી ૧૭/૧૮મી સદીના ૧૭૨ કવિઓની સંપાદિત 'વચન'કૃતિઓ(૨૫૦૦)નો અનુવાદ.
શનિસભાનું સાહસ – સંકલન/સંપાદન ચિનુ મોદી. બુક પબ, અમદાવાદ, ૨૦૧૬. પૃ. ૪૮, રૂ. ૫૦ □ વિવિધ કવિઓની 'હું'-વિષયક કાવ્યકૃતિઓ.

સામાન્ય અસમાન્ય – અનુ. રેણુકા સોની. સાહિત્ય અકાદેમી, નવી દિલ્હી, ૨૦૧૬. ડે. ૭૨, રૂ. ૧૦૦ □ ઓડિયા લેખક વ્રજનાથ રથનાં કાવ્યોના અનુવાદ

વાર્તા

ખોબામાં દરિયો – રેખાબા સરવૈયા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬. ડે. ૧૫૪, રૂ. ૧૫૦ □ ૬૭ લઘુકથાઓ

ખોવાઈ ગયેલું ગામ – માવજી મહેશ્વરી. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬. ડે. ૧૨૮, રૂ. ૧૩૦ □ ૨૦ ટૂંકીવાર્તાઓ
જાપાનની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ – રૂપાં. યશવંત મહેતા. ગૂર્જર અમદાવાદ, ૨૦૧૬.ડે.૧૨૮,રૂ.૧૨૦ □ જાપાનની બાળવાર્તાઓનું પુનર્કથન.(કઈ ભાષાને આધારે તે જણાવ્યું નથી.)
પ્રેમ ન જાણે પંથ – નવીન કા. મોદી. શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, ડે. ૧૦૪, રૂ. ૧૦૦ □ લઘુકથા, લઘિમા, અણિમા – નામે ઓળખાવેલી લઘુકથાઓ
સાતમો દિવસ – પન્ના ત્રિવેદી. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, ડે. ૧૫૪, રૂ. ૧૬૦ □ ૧૮ ટૂંકીવાર્તાઓ

નવલકથા

ઊડીએ જાળ સમેત – અમૃત બારોટ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, કા. ૨૪૮, રૂ. ૨૦૦ □ ઈંડર વિસ્તારની તળ બોલીને પ્રયોજતી ગ્રામસમાજની નવલકથા

કેદી નંબર ૧૦૮ – કેશુભાઈ દેસાઈ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, ડે. ૨૨૨, રૂ. ૨૦૦ □ નવલકથા

છોરાંવછોઈ – હંસરાજ સાંખલા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, ડે. ૨૨૪, રૂ. ૨૨૫ □ 'વિચ્છિન્ન માતૃત્વ વિશેની જાનપદી કથા.'

ધ મેંચર ઓફ કેસ્ટબ્રીજ – ભાવાનુવાદ સુરેશ શુક્લ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, ડે. ૮૮, રૂ. ૮૦ □ ટોમસ હાર્ડીની એ નામની નવલકથાનો ભાવાનુવાદ

– ને સમય જાગ્યા કરે – સોનલ પરીખ. એન. એમ. ઠક્કર, મુંબઈ, ૨૦૧૬, ડે. ૧૭૪, રૂ. ૨૦૦ □ હપ્તાવાર પ્રગટેલી 'લોકપ્રિય' નવલકથા

પુનરુત્થાન – નવીન વિભાકર. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, ડે. ૧૮૬, રૂ. ૨૦૦ □ 'ગુમરાહ યુવાન-યુવતીઓના માનસને અપાતા માર્ગદર્શનની કથા.'

પ્રતિશોધ – નવીન વિભાકર. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬,

ડે. ૧૮૮, રૂ. ૨૦૦ □ 'ગુલામીની યાતનાથી રિબાતી નારીની વ્યથાકથા'
ફેસબુકમાંના ચહેરા - મનીષા ગાલા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, ડે. ૨૮૮, રૂ. ૩૦૦ □ 'સાઈબર યુગની સંવેદના ગૂંથતી નવલકથા'

નાટક

નાટ્યાવલિ - ચિનુ મોદી. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, ડે. ૬૯૬, રૂ. ૫૮૦ □ ચિનુ મોદીનાં ૧૬ નાટકો
વિમ્બોલ સ્ટ્રીટનાં બેરેટ્ટસ - અનુ. લીના પરીખ. પ્ર. લેખક, નહેરુનગર, અમદાવાદ, ૨૦૧૦, ડે. ૮૦, રૂ. ૧૦૦ □ રૂડોલ્ફ બેસીઅરના 'નાટકને આધારે સ્વૈર અનુવાદ'

નિબંધ

દે દામોદર, દાળમાં...! - કિશોર વ્યાસ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, કા. ૧૦૪, રૂ. ૮૦ □ 'હળવી શૈલીમાં હાસ્યવિહાર કરાવતા લેખો'
નદીગાન - પ્રવીણ દરજી. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬. કા. ૧૫૨, રૂ. ૧૨૦ □ લલિત નિબંધ
સાત અંગ, આઠ નંગ અને- - રમણ સોની. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, કા. ૧૭૨, રૂ. ૧૪૦ □ હળવા નિબંધો

પ્રવાસ, સ્મરણ

તોત્તોયાન - અનુ. રમણ સોની. નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, દિલ્હી, ૧૭મી આ. ૨૦૧૬, ડે. ૧૬૮, રૂ. ૮૫, □ સ્મરણોનું કથારૂપ.

વિવેચન

પ્રેમાનંદનું ભાષાકર્મ - ચન્દ્રકાન્ત શેઠ. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૧૬. ડે. ૨૮૦, રૂ. ૨૭૫ □ પ્રેમાનંદ અને એમની કૃતિઓ વિશે વિવેચન
મારી લોકયાત્રા : વિમર્શ - સંપા. પ્રેમજી પટેલ. પ્રકા. સ્વામી ગૌરાંગશરણદેવાચાર્ય, હિંમતનગર, ૨૦૧૬, ડે. ૧૮૮, રૂ. ૨૫૦ □ ભગવાનદાસ પટેલની આત્મકથા 'મારી લોકયાત્રા' પરના વિવિધ લેખકોના લેખોનું સંકલિત સંપાદન

શેષ-વિશેષ

અલ્પવિરામ - સંપા. કાન્તિ પટેલ. અરુણોદય, અમદાવાદ, ૨૦૧૬. ડબલ કાઉન ૨૬૪, રૂ. ૩૭૫ □ 'જો આ હોય મારું અંતિમ પ્રવચન' એ શ્રેણીના ઉપક્રમે વિવિધ વ્યક્તિઓએ કરેલાં પ્રવચનોનું સંકલિત સંપાદન

અરવલ્લીનું વનફૂલ - સંપા. રમેશભાઈ મો. પટેલ. અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, ડે. ૨૦૦, રૂ. ૨૦૦ □ શિક્ષણવિદ્ લેખક મોતીભાઈ પટેલનાં વિવિધ વ્યક્તિ-લેખક પાસાં વિશે અભ્યાસીઓ-મિત્રોનાં લખાણોનો સંચય.

ઈન્દરવ્યુ : ચિનુ મોદી - સંપા. જિતેન્દ્ર મેકવાન. ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે. ૧૪૪, રૂ. ૧૮૦ □ 'ચિનુ મોદીની વિવિધ મુલાકાતો અને કેફિયતો'

જાહેર વહીવટ - ડંકેશ ઓઝા. આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૧૬, ડે. ૧૨૮, રૂ. ૧૧૦ □ 'જાહેર વહીવટની રસપ્રદ વાતોનું અનુભવવિશ્વ' આલેખતાં લખાણો.
પહેલે પગથિયે - ગુલાબ દેઢિયા. વિવેકગ્રામ પ્રકાશન, માંડવી (કચ્છ), ૨૦૧૬, ડે. ૧૧૨, રૂ. ૧૦૦ □ ચિંતન-વિચાર કેન્દ્રી લેખો

પાઠલેખક પરિચય - રમેશ પંડ્યા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, ડે. ૪૧૬, રૂ. ૩૯૦ □ ધો. ૫ થી ૧૨નાં ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં આવતા લેખકોના પરિચયો.
ભારતરત્ન અટલબિહારી વાજપેયી - કિશોર મકવાણા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, પૃ. ૧૭૮, રૂ. ૩૨૫ □ અટલબિહારી વાજપેયીના જીવન-કારકિર્દી વિશેની માહિતી તથા એમનાં કાવ્યો સમાવતું પુસ્તક

મા વંદે તવ ચરણમ્ - સંપા. દક્ષા પટેલ. ડિવાઈન, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, ડે. ૧૪૪, રૂ. ૧૦૦ □ મા વિશેનાં વિવિધ લેખકોનાં લખાણોનું સંકલિત સંપાદન

વિવેચનલેખસૂચિ : (૧) ટૂંકીવાર્તા, (૨) નવલકથા - સંપા. હિતેશ જાની. પ્રકા. લેખક, ભાવનગર, ૨૦૧૬, વિકેતા લોકમિલાપ ભાવનગર, (૧) ડે. ૧૬૦, રૂ. ૨૨૦ (૨) ડે. ૨૭૨, રૂ. ૩૩૦ □ ગુજરાતી વિવેચનગ્રંથોમાંથી, વિવેચકનામના ક્રમે, તારવેલા ટૂંકીવાર્તા અને નવલકથા વિશેના વિવેચનલેખોની સૂચિ.

વિશ્વશાંતિ યાત્રા - મોતીભાઈ પટેલ - સંપા. દક્ષેશ ઠાકર. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, ડે. ૮૦, રૂ. ૮૦ □ વિશ્વશાંતિ યાત્રા વિશે વિવિધ લેખકો

સુગંધપર્વ - ગુલાબ દેઢિયા. વિવેકગ્રામ, માંડવી(કચ્છ), ૨૦૧૬, ડે. ૧૦૪, રૂ. ૧૦૦ □ વિચારકેન્દ્રી લેખો □

પ્રત્યક્ષ વાર્ષિક સૂચિ : ૨૦૧૬

વિગતોનો ક્રમ આ મુજબ છે : ગ્રંથનામ (લેખકનામ), સમીક્ષકનામ, અંકક્રમ.પૃષ્ઠક્રમ
અંકક્રમ : ૧. જાન્યુઆરી-માર્ચ; ૨. એપ્રિલ-જૂન; ૩. જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર; ૪. ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર

કવિતા :

એકાન્તમાં ઊડતાં નક્ષત્રો (રાધેશ્યામ શર્મા),
રમણીક સોમેશ્વર, ૨.૭
ન સાંભળે કોઈ (પ્રવીણ ગઢવી), ચંદુ મહેરિયા, ૩.૫
*પીડાની ટપાલ (નીલેશ કાથડ), ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ૪.૨૮
ફળની વેરાયે ઊડિલો લઈ ગયો (સંપા. પ્રશાંત પટેલ,
યોગેશ પટેલ) રમણ સોની, ૩.૨૬
બનારસ ડાયરી (હરીશ મીનાશ્રી), રાજેશ પંડ્યા, ૩.૭
યદા તદા ગઝલ (સ્નેહી પરમાર), રમણ સોની, ૩.૨૮
સામ્રાટ ગુજરાતી કવિતા (સંપા. રાજેન્દ્ર પટેલ),
રમણ સોની, ૩.૨૫
*સીતાજીની કાંચળી (કૃષ્ણાબાઈ), ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ૧.૨૩
સુભાષિત સૌરભ (અનુ. કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક),
રમણ સોની, ૩.૨૫

વાર્તા :

એક ડગલું આગળ (પારુલ કંદર્પ દેસાઈ), ઈલા નાયક, ૧.૫
કંઈ પણ બની શકે (જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ), હર્ષદ ત્રિવેદી, ૧.૯
ગતિ (પૂજા તત્સત), ઉર્વી તેવાર, ૪.૫
જિંસીની રૂપકકથાઓ (માવજી સાવલા), રમણ સોની, ૨.૨૮
પોલિટેકનીક (મહેન્દ્રસિંહ પરમાર), ધીરેન્દ્ર મહેતા, ૩.૧૬
બંધ બારણાં (લનશ્યામ દેસાઈ), રમણ સોની, ૨.૨૬
મહોત્તું (રામ મોરી), કિરીટ દૂધાત, ૩.૧૨
રોમાંચક વિજ્ઞાનકથાઓ (રવીન્દ્ર અંધારિયા),
રમણ સોની, ૨.૨૭

નાટક :

નાટ્યાવલિ (ચિનુ મોદી), રમણ સોની, ૪.૨૫
મેં ગંદેવીનો ગલ્લો (સતીશ વ્યાસ), ધ્વનિલ પારેખ, ૧.૧૩

ચરિત્ર, આત્મચરિત્ર :

અદશ્ય પાત્રો (હરેશ ધોળકિયા), રમણ સોની, ૨.૨૮
મુક્તિવૃત્તાંત (હિમાંશી શેલત), બિંદુ ભટ્ટ, ૨.૧૦
વડફળિયું (મણિલાલ રાનવેરિયા), ચંદુ મહેરિયા, ૨.૧૫
શકલતીરથ જેના મનમાં રે... (ડંકેશ ઓઝા),
ચંદુ મહેરિયા, ૧.૧૫

નિબંધ, હાસ્ય, પ્રવાસ :

જિંદગી ના મિલેગી દોબારા (રોહિત શાહ),
રમણ સોની, ૨.૨૯
દે દામોદર, દાળમાં...(કિશોર વ્યાસ), ગુણવંત વ્યાસ, ૪.૧૨
પંદરમું રતન (કલ્પના દેસાઈ), રમણ સોની, ૨.૨૭
બહુરંગી (સંપા. સ્વાતિ મેઢ), રમણ સોની, ૨.૨૮
રખડુનો કાગળ (મહેન્દ્રસિંહ પરમાર), ઉત્પલ પટેલ, ૪.૯
શિવભૂમિનો સાદ (પ્રજ્ઞા પટેલ), રમણ સોની, ૪.૨૫

વિવેચન, સંશોધન :

*અન્વીક્ષા (અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ), ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ૩.૨૯
ઉમાશંકર મારા આભલામાં (ધીરેન્દ્ર મહેતા),
દર્શના ધોળકિયા, ૩.૧૮
*કાવ્યની શક્તિ (રામનારાયણ પાઠક),
ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ૨.૩૨
પંડિતયુગનું અનુવાદ-સાહિત્ય (નીલા ત્રિવેદી),
કિશોર વ્યાસ, ૧.૨૦
પ્રેમાનંદનું ભાષાકર્મ (ચંદ્રકાન્ત શેઠ), નરોત્તમ પલાણ, ૪.૧૪
રંગવિમર્શ (ભરત દવે), સંધ્યા ભટ્ટ, ૧.૧૭
સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન (વિશ્વનાથ પ્રભુરામ ભટ્ટ),
દીપક મહેતા, ૩.૨૧
ગુજરાતી બાલવાર્તા (ઈશ્વર પરમાર), રમણ સોની, ૨.૨૬
સાહિત્યિક પત્રકારત્વ (વિનાયક જાદવ), કિશોર વ્યાસ, ૪.૧૭
મેક્સમૂલર (અનુ. બેહેરામજી મલબારી),
દીપક મહેતા, ૪.૧૯

સંદર્ભ, સૂચિ, સામયિક, અન્ય :

જાહેર વહીવટ, રસપ્રદ વાતો (ડંકેશ ઓઝા),
હર્ષદ ત્રિવેદી, ૪.૨૩
પારસીપ્રકાશ (બહમનજી પટેલ), દીપક મહેતા, ૨.૨૦
વહીવટની વાતો (કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક), રમણ સોની, ૨.૨૬
વિવેચન લેખ સૂચિ : ટૂંકી વાર્તા, નવલકથા (હિતેશ જાની),
રમણ સોની, ૪.૨૬
સાર્ધ શતાબ્દી, ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક
(સંપા. સિતાંશુ યશચંદ્ર), રમણ સોની, ૪.૨૭

ગ્રંથગોષ્ઠિ: જયંત મેઘાણી (વિવિધ વિષયો, અંગેજી ગ્રંથો)

જંગલ ઓફ સ્ટોન... (વિલિયમ કાર્લસન), ૪.૩૨
ટીફીન: ... (રુકિમણી શ્રીનિવાસ), ૨.૩૯
ડેસ્ટિનેશન ઇન્ડિયા (લોયડ એન્ડ સુઝન ડુડોલ્ફ), ૧.૨૮
દાર્જિલિંગ : એ હિસ્ટરી ઓફ... ટી (જેક કોહલર), ૧.૨૭
ભારતીપુર ((કન્નડ : યુ. આર. અનંતમૂર્તિ,
અંગ્રેજી અનુ. સુશીલા પુનિતા), ૧.૨૯
(ધ) રિમેમ્બર્ડ વિલેજ (એમ. એમ. શ્રીનિવાસ), ૨.૩૭
બોટ ઇઝ યોર ડેન્જરસ આઈડિયા?

(સંપા. જહોન બ્રોકમન), ૪.૩૨
(ધ) હોમિંગ ઇન્સ્ટ્રક્ટ... (બર્ન હાઈનરિશ), ૪.૩૨

વરેણ્ય : ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા
(દરેક સ્વરૂપમાં *કૂદડી કરેલી કૃતિઓ. વરેણ્ય વિભાગની છે)

પ્રત્યક્ષીય :
આમ પણ લખાય ને તેમ પણ લખાય - એવું શા માટે?
૩.૩

નાની નાની ગોષ્ઠિમંડળીઓ, ૧.૩
સજ્જ અભ્યાસીઓનું એક આધારભૂત સંપાદન, ૨.૩
સામયિકનું 'આયુષ્ય છે ત્યાં લગી છે જ યુદ્ધ', ૪.૩

પ્રસંગવિશેષ :
વાર્તા-અનુવાદ શિબિર વિશે નીના ભાવનગરી, ૨.૪૧

પત્રચર્યા :
ડ્રમંડનું ગુજરાતી વ્યાકરણ? (અંક : ૧માંના દીપક મહેતાના
લેખ અંગે), હેમન્ત દવે, ૨.૪૪
ડ્રમંડનું ગુજરાતી વ્યાકરણ (અંક : ૨માંની હેમન્ત દવેની
પત્રચર્યાનો ઉત્તર), દીપક મહેતા, ૩.૩૪
'પ્રતિભાવક'ના રહસ્ય પરથી પડદો ઉચકાયો,
હર્ષવદન ત્રિવેદી, ૨.૪૮
'બનારસ ડાયરી'(અંક : ૩)ની સમીક્ષા અંગે, હેમન્ત ધોરડા,
૪.૩૬

'પ્રત્યક્ષ' વિશે, કાન્તિ પટેલ, ૪.૩૮

પ્રતિભાવ
પ્રત્યક્ષ અંક ૯૯ વિશે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, ૪.૩૯

સામયિક લેખ સૂચિ ૨૦૧૫ : કિશોર વ્યાસ
૧.૩૧, ૨.૫૦, ૩.૩૬

સ્નેહાંજલિ :
કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યન, ૩.૪૭
જગદીશ ગૂર્જર, ૨.૩૧
જેરામ પટેલ, ૩.૪૭

બાબુ દાવલપુરા, ૨.૫૪
મધુસૂદન બાંકી, ૩.૩૫
મહાચેતા દેવી, ૩.૩૩
રાજેન્દ્ર નાણાવટી, ૩.૨૪
વિનોદ અધ્વર્યુ, ૪.૩૧
સૈયદ રઝા, ૩.૪૭

લેખકો

ઇલા નાયક, ૧.૫
ઉત્પલ પટેલ, ૪.૮
ઉર્વી તેવાર, ૪.૫
કાન્તિ પટેલ, ૪.૩૮
કિરીટ દૂધાત, ૩.૧૨
કિશોર વ્યાસ, ૧.૨૦, ૧.૩૧, ૨.૫૦, ૩.૩૬, ૪.૧૭
ગુણવંત વ્યાસ, ૪.૧૨
ચંદુ મહેરિયા, ૧.૧૫, ૨.૧૫, ૩.૫
ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ૧.૨૩, ૨.૩૨, ૩.૨૯, ૪.૨૮
જયંત મેઘાણી, ૧.૨૭-૨૯, ૨.૩૭-૩૯, ૪.૩૩
દર્શના ધોળકિયા, ૩.૧૮
દીપક મહેતા, ૨.૨૦, ૩.૨૧, ૩.૩૪, ૪.૧૯
ધીરેન્દ્ર મહેતા, ૩.૧૬
ધ્વનિલ પારેખ, ૧.૧૩
નરોત્તમ પલાણ, ૪.૧૪
નીના ભાવનગરી, ૨.૪૧
પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, ૪.૩૯
બિંદુ ભટ્ટ, ૨.૧૦
રમણ સોની, ૧.૩, ૨.૩, ૨.૨૬-૨૯, ૩.૩, ૩.૨૫-૨૮,
૪.૩, ૪.૨૫-૨૭.
રમણીક સોમેશ્વર, ૨.૭
રાજેશ પંડ્યા, ૩.૭
સંધ્યા ભટ્ટ, ૧.૧૭
હર્ષદ ત્રિવેદી, ૧.૯
હર્ષવદન ત્રિવેદી, ૨.૪૮
હેમંત ધોરડા, ૪.૩૬
હેમન્ત દવે, ૨.૪૪

□

પ્રત્યક્ષ'નો વિશેષ અંક/ગ્રંથ ૨૦૧૭માં -

અવલોકન-વિષ્ણ

ભારતીય અને વિદેશી ભાષાઓનાં સામ્પ્રત પુસ્તકોની સમીક્ષા

□

એમાં

ઉર્દૂ, ઓડિયા, કન્નડ, કાશ્મીરી, ગુજરાતી, તમિળ, તેલુગુ, પંજાબી, બંગાળી, મરાઠી, મલયાલમ, રાજસ્થાની, સિંધી, હિંદી, વગેરે ભારતીય તેમજ (અંગ્રેજી દ્વારા) અલ્બિયન, અંગ્રેજી, આઈરીશ, ઇટાલિયન, કેનેડિયન, ચીની, જર્મન, ફ્રેન્ચ, સ્પેનીશ, વગેરે વિદેશી

- એમ જગતની વિવિધ ભાષાઓનાં

કવિતા, વાર્તા, નવલકથા, નાટક, ચરિત્ર, આત્મકથા, વિવેચન-સંશોધન; ભાષાવિજ્ઞાન, કોશ; દર્શનશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર, સંસ્કૃતિ, વગેરે સ્વરૂપો/વિષયોને સમાવતાં

નીચેનાં પુસ્તકો

નક્ષત્રહીન સમય (અશોક વાજપેયી), અન્યા સે અનન્યા (પ્રભા ખેતાન), રેહન પર રઘુ (કાશીનાથ સિંહ), મોહનદાસ (ઉદયપ્રકાશ), કવિતા કે તીન દરવાજે (અશોક વાજપેયી), પ્રિય બાબુઅણ્ણા (નંદા પૈઠણ્ણકર), વાયણ્ણાર્યાચી રોજનીશી (સતીશ કાળસેકર), જીર્ણોદ્ધાર (શ્રી માં ભાવે), શાન્તિપર્વ (દેસરાજ કાલી), મનુષનગરી (નામદેવ તારાચંદાની), મિસ મિલિટન્સી (મીના કાન્ડાસામી), પાયર (પેરુમલ મુરુગન), કાફે કાફકા (એનરિકી મોયા), ધ સેલ આઉટ (પોલ બિટી), ફેમિલી લાઈફ (અખિલ શર્મા), ઓલ ધ લાઈટ ધેટ વી કેન નોટ સી (એન્યની ડોએર), ટિન્કર્સ (પોલ હાર્ડિંગ), ટુ મય હેપીનેસ (એલિસ મુનરો), ધ લવર્સ બોડી (વિલિયમ વોલેક), ધ મોજિક ઓફ સાયદા (એમ. જી. વસનજી), બ્રેક બ્લો બર્ન (કેમિલ પેગ્લિઆ), ગુટેનબર્ગ્ઝ એપ્રેન્ટીસ (અલીક્સ ક્રિસ્ટી), ઓવર ધ મૂન (ઇમ્તિયાઝ ધારકર), ઓન રાઈટિંગ ઓફ બોર્ડેસ (સુઝાન ઝીલ લેવિન), ડિસ્ટન્ટ રીડિંગ (ફ્રાન્કો મોરેતી), ઇન અધર વર્ડ્ઝ (જુમ્પા લાહિરી), ડિબેટિંગ ઇંડિયા (ભીખુ પારેખ), ધ ડોર (માગરિટ એટવૂડ), ધ રાઈઝ એન્ડ ફોલ ઓફ નેશન (રુચિર શર્મા), કેપિટલ ઇન ધ ટ્રવેન્ટી ફર્સ્ટ સેન્યૂરી (થોમસ પીકેટી), ધ પબ્લિક ઇન્ટેલેકચ્યુઅલ ઇન ઇન્ડિયા (રોમિલા થાપર), સોસાયટી, રિપ્રેઝન્ટેશન એન્ડ ટેક્ચ્યુઆલિટી (સુકલ્પા ભટ્ટાચારજી), ફાઉન્ડિંગ ફાધર્સ (રાજમોહન ગાંધી), ધ રાઈઝ ઓફ મોર્ડન યુનિવર્સિટી (એક્સ્ટેલ જેમ્સ), નર્થીંગ ટુ બી ફાઇટન્ડ (જુલિયન બાર્નેસ), શોર્ટ સ્ટોરી થિયરીઝ (વીઓરિકા પેશિયા), એઈટ મંથ્સ એન્ડ ટ્રવેન્ટીએઈટ નાઈટ્સ (સલમાન રશદી), ડિક્શનરી ઓફ અનટ્રાન્સલેટેબલ (સંપા. બાર્બરા કેસીન), ટેલ મી વન થીંગ(ડીના ગોલ્ડસ્ટોન), ધ સ્પિરીટ ઓફ ઇન્ડિયન પેઈન્ટિંગ્સ (બી.એમ. ગોસ્વામી), અ બ્રિફ હિસ્ટરી ઓફ પોર્ટેબલ લિટરેચર (એનરિક વિલા મેટ્સ), ઇકો લિંગ્વિસ્ટીક્સ (એરન સ્ટીબ), બિહાર ટુ તિહાર (કન્હૈયા કુમાર), અને બીજાં કેટલાંક -

વિશે લખશે

અજય સરવૈયા, અમૃત ગંગર, અરુણા જાડેજા, અવધેશકુમાર સિંહ, અશોક મેઘાણી, અશોક વિદ્વાંસ, ઉદયન ઠક્કર, ઓમપ્રકાશ શુક્લ, કમલ વોરા, કાન્તિ પટેલ, કિરણ શિંગલોત, કિરીટ દૂધાત, ગણેશ દેવી, ગુલામમોહમ્મદ શેખ, ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ચિનુ મોદી, જયંત મેઘાણી, જયેશ ભોગાયતા, જેકો લાલવાણી, દિલીપ ઝવેરી, દીપક મહેતા, દીપ્તા અચાર, નટવરસિંહ પરમાર, નરેશ વેદ, નીતિ સિંહ, નીરવ પટેલ, નીલિમા શુક્લ, નીલોત્પલા ગાંધી, પરેશ નાયક, પીયૂષ જોશી, પ્રકાશ નં. શાહ, પ્રબોધ પરીખ, પ્રવીણ જે. પટેલ, પ્રવીણસિંહ ચાવડા, ફણીશાઈ ચારી, બાબુ સુથાર, બિંદુ ભટ્ટ, બિપીન પટેલ, ભક્તવત્સલ રેડ્ડી, ભરત મહેતા, મધુસૂદન કાપડિયા, મેહુલ દેવકલા, મોના પારેખ, રઘુવીર ચૌધરી, રમણ સોની, રમેશ બી. શાહ, રંજના હરીશ, રાકેશ દેસાઈ, રાજેન્દ્ર પટેલ, રાજેન્દ્રસિંહ જાડેજા, રેણુકા સોની, વાસદેવ મોહી, વિદ્યુત જોશી, વીરેન્દ્રનારાયણ સિંહ, વિન્ધનાથપ્રતાપ તિવારી, વીનેશ અંતાણી, શરીફા વીજળીવાળા, શિરીષ પંચાલ, સંજય ભાવે, સંધ્યા ભટ્ટ, સંતોષ દાસ, સિતાંશુ યશચંદ્ર, સુનીલ કોઠારી, સુહાગ દવે, સ્વાતિ જોશી, હરદીપસિંહ ગોહિલ, હર્ષવદન ત્રિવેદી, હિમાલી શિંગલોત, હિમાંશી શેલત, હેમન્ત દવે અને અન્ય વિદ્વાન સમીક્ષકો.

□